

19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ermenofil İngiliz Yardım Cemiyetleri

Armenophile British Relief Societies in the Last Quarter of the 19th Century

Emel Demir Görür*

Öz

Ermenofil İngiliz yardım cemiyetleri, 1895 yılında Anadolu'da vuku bulan olaylar sonrasında yardıma muhtaç binlerce Ermeni bulunduğu beyanıyla teşkilatlanmaya başladı. Londra, Cambridge, Maidstone, Manchester, İskoçya, İrlanda ve Galler gibi merkezlerde kurulan bu cemiyetler, sistematik yardım kampanyaları başlattı, konserler ve toplantılar organize etti. Ermeni Meselesi'yle ilgili farkındalık yaratmak, görev bilinci oluşturmak, İngiliz kamuoyunu bilinçlendirmek amacıyla harita, broşür, dergi ve birçok eser neşretti. Öncelikli faaliyet alanları olan Vilâyât-ı Şarkiye'de İngiliz konsoloslukları ve Amerikan misyonerlerinin gözetiminde çalışmalar başlattı, komiteler oluşturdu. İlk aşamada yardımlar Ermenilerin temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti, ardından yardımlar temel ihtiyaçların ötesine geçerek sanayi projelerine yönlendirildi, destekler sürdürüldü.

Bu çalışma, Ermeni Meselesine yönelik İngiliz toplumunun yaklaşımını ve yardım girişimlerini ele alırken bu süreçteki politik ve sosyal dinamikleri analiz etmekte,

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü-Assoc. Prof. Dr., Dicle University, Ziya Gokalp Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Diyarbakır/TÜRKİYE, <https://ror.org/0257dtg16> emel.demirgorur@dicle.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-1408-1377>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

yardımların toplanma ve dağıtım sürecine dair bir inceleme sunmaktadır. Cemiyetlerin, Ermeni nüfusuna yönelik yardım faaliyetleri, İngiliz konsolosları ve Amerikan misyonerlerinin yardımları organize etme sürecindeki rolleri ve bu yardımların hem yerel hem de uluslararası düzeyde yarattığı etkiler üzerinde durulmaktadır. Yardımların insani boyutunun yanı sıra İngiltere'nin dış politikasına etkisi ile Ermeni Meselesi'nin derinleşmesindeki rolü ve önemi incelenmiştir. Çalışmanın ana kaynaklarını Osmanlı arşiv vesikaları, İngiliz arşiv vesikaları ve dönemin gazeteleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İngiltere, Ermeni, İngiliz, Yardım, Cemiyet.

Abstract

The Armenophile British relief societies began to organising after the events in Anatolia in 1895, declaring that thousands of Armenians were in need of assistance. These societies, founded in major centres such as London, Cambridge, Maidstone, Manchester, Scotland, Ireland, and Wales, launched systematic relief campaigns, organising concerts and meetings. To raise awareness of the issue, instil a sense of duty, and inform the British public, they published maps, brochures, magazines, and various works. Under the supervision of British consulates and American missionaries, these societies initiated their activities primarily in the Eastern Provinces, forming committees to coordinate efforts. In the initial phase, the aid was focused on meeting the basic needs of the Armenians; subsequently, the assistance expanded beyond these needs to support industrial projects, and the support was sustained.

This study examines the British public reaction to the Armenian Question and the relief efforts while analysing the political and social dynamics of the period. It provides an examination of the processes involved in collecting and distributing aid. The role of British consuls and American missionaries in organising relief efforts, and the impact of these actions on both local and international levels, are highlighted. The study focuses not only on the humanitarian aspect of aid but also explores its influence on British foreign policy and the role these activities played in deepening the Armenian Question. The primary sources for the study are documents from the Ottoman Archives, the National Archives, and contemporary newspapers.

Keywords: Ottoman Empire, Britain, Armenian, British, Relief, Society.

Giriş

İngiltere’de 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni Meselesi’ne yönelik artan ilgi, bilhassa Anadolu’daki Ermeniler özelinde hem siyasi hem de insani yardım faaliyetlerinin yoğunlaşmasına neden olmuştur¹. Bu süreç, Osmanlı Devleti’nde meydana gelen siyasi ve toplumsal gelişmelerin, Avrupa kamuoyuna sistematik bir şekilde yansıtılması ile şekillenmiştir². Özellikle Ermeni siyasi ve toplumsal teşkilatlarının artan faaliyetleri ve Avrupa’daki Ermenilerin girişimleri, Osmanlı Devleti aleyhinde güçlü bir kamuoyu oluşturulmasına neden olmuştur³. Musa Bey Olayı, Erzurum Ayaklanması, Kumkapı Nümayişi, Sason İsyanı, Bab-ı Âli Nümayişi ve Osmanlı Bankası Baskını gibi olaylar, İngiliz basınında geniş yankı bulmuş ve Osmanlı yönetimi üzerinde uluslararası baskının artmasına zemin hazırlamıştır⁴. Bu bağlamda, İngiltere’deki Ermeni yanlısı cemiyetler ve yardım kuruluşları, Osmanlı Ermenilerinin içinde bulunduğu durumu sürekli olarak gündemde tutmuş, yardım toplama ve siyasi lobi faaliyetleriyle kamuoyunun dikkatini bu meseleye çekmeyi başarmıştır⁵.

İngiltere’de faaliyet gösteren Ermeni destekçisi cemiyetler, genellikle iki temel eksenle örgütlenmiştir: Politik lobi faaliyetleri yürüten gruplar⁶ ve insani yardım çalışmaları yürüten cemiyetler⁷. Politik faaliyetler yürüten Ermenofil⁸ gruplar, İngiliz Hükûmeti üzerinde baskı kurarak Osmanlı Ermenilerine yönelik daha

- 1 The National Archives (TNA.), Foreign Office (FO), 78/4792, 1896; 78/4793, 1896; 78/4794, 1896; 78/4982, 1897; 78/4983, 1897-1898.
- 2 Emel Demir Görür, *Ermeni Meselesinin İcyüzü: İngiliz-Ermeni Cemiyeti*, Gazi Kitabevi, Ankara 2022, s. 373-375.
- 3 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, 7. baskı, Ankara 2012, s. 195-205, 213.
- 4 *Dundee Courier*, 18 February/Şubat 1895, s. 3; *Morning Leader*, 17 May/Mayıs 1895, s. 5; *Dublin Evening Mail*, 13 August/Ağustos 1895, s. 4; *The Drogheda Conservative*, 17 August/Ağustos 1895, s. 6.
- 5 Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, 2003, s. 280-281.
- 6 *Daily News*, 5 December/Aralık 1894, s. 5; *Daily News*, 5 March/Mart 1895, s. 8; *Daily News*, 30 March/Mart 1895, s. 2; *The Long Eaton Advertiser*, 4 January/Ocak 1896, s. 4-5.
- 7 *Llanely Mercury*, 12 December/Aralık 1895, s. 3; *Rhyl Journal*, 11 April/Nisan 1896, s. 5.
- 8 Bu terim genel olarak, Ermeni kültürüne, tarihine, diline veya siyasi amaçlarına sempati duyan yahut destek veren Ermeni olmayan kişileri tanımlamak için kullanılmıştır. Bilhassa, Ermenilerin haklarını savunan diplomatlar, siyasetçiler, misyonerler ve gazeteciler için söylenen bir tabirdir. Bu tanımlı oluşturan kaynaklar için bk. Mesrob G. Kouyoumdjian, *A Comprehensive Dictionary English-Armenian*, G. Doniguian & Fils, Beirut 1981, p. 81; Gregory Aftandilian, *Armenia, Vision of a Republic: the Independence Lobby in America 1918-1927*, Charles River Books, Boston 1981, s. 16, 18-19, 29; *Western Daily Press*, 26 October/Ekim 1903, s. 10; <https://www.armenophile.com/img-detail/161/armenophile->, son erişim tarihi: 14.10.2024.

aktif politikaların benimsenmesini amaçlamışlardır⁹. Öte yandan, insani yardım cemiyetleri, Osmanlı topraklarında ve göç ettikleri bölgelerde Ermenilere yönelik doğrudan yardım faaliyetleri yürütmüş, yetimhaneler ve sığınma evleri kurarak mültecilerin barınma ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır¹⁰. İngiltere’de kurulan Ermeni destekçisi cemiyetler arasında 1888 yılında Garabet Hagopian tarafından kurulan Ermeni Vatanseverler Cemiyeti ve 1898 yılında teşkil edilen Londra Birleşik Ermeni Cemiyeti öne çıkmaktadır. 1890’lardan itibaren ise birçok tanınmış İngiliz siyasetçi, din adamı ve entelektüel, bu cemiyetlere destek vererek Ermeni meselesini gündemde tutmaya çalışmıştır¹¹.

Bu gelişmelerin neticesinde İngiltere’de çok sayıda yardım cemiyeti ve fon teşkil edilmiştir. Bu cemiyetlerin hedefi, Osmanlı Ermenilerinin ekonomik ve sosyal koşullarını iyileştirmeye yönelik yardım faaliyetlerinde bulunmak; yetimhaneler, mülteci evleri ve eğitim kurumları kurarak göç eden Ermenilere destek olmak şeklindeydi. Ermeni Yardım Fonu, Harris Evleri, Ermeni Mülteci Öğrenci Evi, İngiliz Kadınları İtidal Cemiyeti ve Ermenistan Dostları Cemiyeti gibi yapılar, bu sürecin en önemli aktörleri arasında yer almıştır. Bu cemiyetler, yalnızca insani yardım sağlamakla kalmamış, aynı zamanda İngiliz kamuoyunda Ermeniler lehine bir algı oluşturmayı ve Osmanlı yönetimi üzerindeki uluslararası baskıyı artırmayı hedeflemiştir. İngiliz basınının yoğun ilgisi ve cemiyetlerin yürüttüğü kampanyalar, Ermeni meselesinin uzun yıllar boyunca İngiltere’nin iç ve dış politikasında önemli bir tartışma konusu olmasına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışma, 19. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere’de kurulan Ermeni yardım cemiyetlerini ve fonlarını inceleyerek bu yapıların Osmanlı Ermenilerine yönelik yardımları nasıl organize ettiğini ve kamuoyu üzerindeki etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır¹².

9 Recep Karacakaya, “İngiltere’de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti’nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900)”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 11, Sonbahar 2003, s. 52-53, 56-57.

10 Yahya Bağçeci, *İngiltere’de Ermeni Propagandası (1878-1898)*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 331-338.

11 Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, 2003, p. 280-281.

12 Bu çalışmada daha ziyade 1898 yılında Ermenistan Dostları tarafından düzenlenen konferansta isimlerine yer verilen ve İngilizler tarafından kurulan cemiyet ve fonlara yer verilmiştir. Makaledeki başlıklar, cemiyetler ve fonların ofislerin bulunduğu merkezler esas alınarak hazırlanmıştır.

1. Londra Merkezli İngiliz Yardım Cemiyetleri

a. Ermeni Yardım Fonu ve Fon'un Osmanlı Devleti'ndeki Yapılanması

Londra, 19. yüzyılın sonlarında Ermenilere yönelik yardım faaliyetlerinin en yoğun yürütüldüğü merkez olarak dikkati çekmektedir. 1890 yılında teşkil edilen İngiliz-Ermeni Cemiyeti, Anadolu'da meydana gelen olayların ardından binlerce Ermeni'nin yardıma muhtaç olduğu gerekçesiyle kampanyalar düzenlemiş ve önemli miktarda para toplamıştır. Ancak zamanla cemiyet içinde bir ayrışma yaşanmış¹³ ve temelde yardımlaşma amacı taşıyan bu oluşumun¹⁴ yardım ve bağış faaliyetlerini daha etkin yürütebilmesi için W. E. Gladstone'un onayıyla¹⁵ Ermeni Yardım Fonu adıyla yeni bir fon oluşturulmuştur¹⁶. Ermenilerin acılarını dindirmeyi amaç edinen fonun başkanlığını Argyll Dükü üstlenirken¹⁷, sekreterliğini Edward Atkin¹⁸, icra komitesi başkanlığını¹⁹ ve fonun başkan yardımcılığını Westminster Dükü yürütmüştür²⁰. Mali işler C. E. Schwann'ın sorumluluğunda olmuştur²¹. Özel girişimle kurulan fon, zaman içinde ulusal bir nitelik kazanmış²² ancak hükûmetin himayesinde resmî bir fon oluşturulmasına Lord Salisbury tarafından karşı çıkmış²³, bunun yerine yarı resmî destek verilmiştir²⁴.

13 Demir Görür, *age.*, s. 14, 208-209.

14 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, C IV, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No. 76, Ankara 2005, s. 9.

15 *Handbook of the National Conference of British Societies Working for the Relief of Armenian Distress Meeting at Cardiff*, September 22-24, 1898. Risâlenin Osmanlıca çevirisi, Osmanlı Arşivi'nde yer almakta olup çeviri özet şeklinde yapılmıştır. İlgili dokümanda, risalede olan resim, harita ve çizime yer verilmemiştir. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Hususi Maruzât (YA.HUS), 391/5, 5 Teşrin-i Sani 1314/17 Kasım 1898. Yahya Bağçeci, *İngiltere'de Ermeni Propagandası (1878-1898)* adlı eserinde, bu çalışmada yer verilen cemiyetlerin büyük bir kısmına değinmiş olup cemiyetlerle ilgili bilgilere dipnotta bahsi geçen kaynak ölçeğinde yer vermiştir. Bk. Bağçeci, *age.*, s. 326-344.

16 Demir Görür, *age.*, s. 208-209.

17 *Handbook*.

18 BOA., Yıldız Perakende Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı (Y.PRK.EŞA), 24/12, 16 Nisan 1312/28 Nisan 1896.

19 TNA., FO 78/4693, 14 Aralık 1895, s. 240; Shipley Times and Express, 21 September/Eylül 1895, s. 6. Ermeni Yardım Fonu Komitesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ek 1.

20 TNA., FO 424/183, No.326, Westminster Dükü'nden Salisbury Markisine, 14 Eylül 1895, s. 444-455.

21 Francis Seymour Stevenson, M.P., *The Case for the Armenians with an Introduction*, Published by Harrison and Sons, London 1893, s. 31.

22 *Handbook*.

23 *Daily News*, 12 March/Mart 1896, s. 4.

24 *Sheffield and Rotherham Independent*, 16 March/Mart 1896, s. 5.

Fonun kuruluş sürecinde, hangi bölgelerin acil yardıma ihtiyacı olduğu, yardımların dağıtımı için gerekli izinlerin alınması ve sürecin yönetilmesi gibi konular tartışılmıştır²⁵. İngiliz Dışişleri, Ermeni Yardım Fonu ve İngiltere'nin İstanbul'daki temsilcisi arasındaki görüşmeler sonucunda, İngiliz Büyükelçi Sir Philip Currie, fonun Türkiye'deki temsilcisi olarak görev yapmaya başlamıştır. Yardım operasyonlarının düzenlenmesi amacıyla İstanbul'da İngiliz Yardım Komitesi kurulmuş²⁶ ve komitenin başkanlığını Britanyalı tüccar Whittall üstlenmiştir²⁷. Yardımlar, İngiliz konsolosları ve Amerikan misyonerleri aracılığıyla dağıtılmıştır²⁸. Fon, yardımların kendi denetimleri altında dağıtılmasını²⁹ ve hiçbir şekilde israf edilmemesini istemiş³⁰ bu koşula uyulmadığı takdirde yardımların İngiltere'ye geri gönderileceğini bildirmiştir. Osmanlı yetkilileri, yardımların Türk Komisyonu aracılığıyla dağıtılmasının zorunlu olmadığını, komisyonda bir Türk üyenin bulunmasının yeterli olacağını belirtmiştir³¹. Ancak yerel düzeyde bazı dağıtım sorunları yaşanmış ve bu durum Büyükelçi Currie'nin Bâbüâli'ye birçok kez başvurmasına neden olmuştur³². Yapılan bu başvurular sonucunda yardım operasyonları başarıyla yürütülmüş³³, Osmanlı Devleti gerekli kolaylıkları sağlamıştır³⁴.

- 25 TNA., FO 881/6695, No.315, Ermeni Yardım Fonu'ndan Dışişlerine, 5 Haziran 1895, s. 370.
- 26 TNA., FO 424/182, No.390, P. Currie'den Lord Kimberlery'e, 17 Haziran 1895, s. 422; TNA., FO 424/182, No.417, P. Currie'den Lord Kimberlery'e, 23 Haziran 1895, s. 430; TNA., FO 424/182, No.437, Dışişlerinden Ermeni Yardım Fonu'na, 25 Haziran 1895, s. 453; TNA., FO 424/182, No.441, P. Currie'den Lord Kimberlery'e, 27 Haziran 1895, s. 454.
- 27 TNA., FO 424/183, No.314, P. Currie'den Salisbury Markisine, 9 Eylül 1895, s. 431-432.
- 28 *Handbook*, BOA, Sadaret Mektubü Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 752/17, Lef 2, 22 Haziran 1311/4 Temmuz 1895.
- 29 TNA., FO 424/183, No.335, Herbert'tan Salisbury Markisi'ne, 7 Kasım 1895, s. 199.
- 30 TNA., FO 195/2059, No.14, Vekil Konsolos Massy'den O'Conor'a, 18 Mart 1899, s. 44-47.
- 31 TNA., FO 424/187, No.5, P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 27 Mart 1896, s. 3-4; No.5/1, Tefvik Paşa'dan P. Currie'ye, 25 Mart 1896, s. 4. Büyükelçi Currie, yardım dağıtımı konusunda gösterilen kolaylık ve sunulan imkânlar için Sultana minnettar olduklarını bildirdi. TNA., FO 424/187, No.19, P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 6 Nisan 1896, s. 19; No.19/1, P. Currie'nin Sultan'ın Mesajına Yanıtı, s. 20.
- 32 TNA., FO 424/187, No.39, P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 16 Nisan 1896, s. 40-41; No.39/1, Block'un Memorandumu, 15 Nisan 1896, s. 41-42; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, haz. Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu, C XXX (1 Haziran 1895-8 Temmuz 1895), İstanbul 1991, s. CXLVII-XLVIII.
- 33 TNA., FO 424/189, No.221, P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 17 Kasım 1896, s. 201; No.221/3, Memorandum, s. 201-202.
- 34 BOA, A.MKT.MHM, 752/17, Lef 8, 22 Haziran 1311/4 Temmuz 1895; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, haz. Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu, C XXXII (9 Temmuz 1895-15 Ağustos 1895), İstanbul 1989, s. XLIV.

İngiliz konsoloslukları ve Amerikan misyonerlerinin gözetiminde Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Harput, Sivas, Diyarbakır, Arapkir, Mardin, Merzifon, Kayseri, Halep, Ayntab ve Maraş'ta yardımların dağıtımından sorumlu komiteler oluşturulmuş³⁵, zamanla komitelerin sayısı artırılarak³⁶ alt komiteler teşkil edilmiştir³⁷. Yardımlar, bölgenin ihtiyacına göre merkez ve kırsal ayrımı yapılmaksızın dağıtılmıştır³⁸.

Ermeni Yardım Fonu'nun vilayetlerdeki yapılanmasını göstermesi açısından Mamuretü'l-Aziz örneği önem arz etmektedir. Vilayette yerel komite, İngiliz Yardımcı Konsolosu Fontana³⁹ tarafından Protestan, Katolik ve Gregoryen üç Ermeni'den oluşturulmuştur. Komite, 64 köyü gezerek yetim, dul ve acil yardıma muhtaç kişilerin listesini çıkarmış, bu süreçte üyelerin giderleri fon tarafından karşılanmıştır. Yardıma muhtaç kişi sayısı, uzak kasabalardan gelen mülteciler nedeniyle 500'e ulaşmış ancak kaynak yetersizliği sebebiyle yardım edilecek kişi sayısı 300'e düşürülmüştür. Konsolos Fontana, Mezre'de yerel Ermeni liderlerin teşvikiyle bir kampanya başlatmak istemiş ancak bu girişim kabul görmemiştir. Bunun üzerine, Vali Rauf Bey ile temasa geçmiş ve kısa sürede 1.700 kuruş bağış toplanmıştır⁴⁰. Ancak yardımlar yine de yeterli olmamış ve Konsolos Jones⁴¹, Mamuretü'l-Aziz'de pek çok köyün temel ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun olduğunu bildirmiştir⁴². Erzurum, Bitlis ve Van'da da benzer bir tablo ortaya çıkmış⁴³, bu nedenle düzenli

35 TNA., FO 424/186, No.50, P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 11 Ocak 1896, s. 19.

36 *The Liverpool Mercury*, 28 March/Mart 1896, s. 6; *South Wales Daily News*, 13 June/Haziran 1896, s. 4.

37 TNA., FO 424/186, No.300, P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 13 Mart 1896, s. 240; 300/2, Mektup, 27 Ocak 1896, s. 241, 242.

38 TNA., FO 424/186, No.50, P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 11 Ocak 1896, s. 19.

39 Raphael Antonio Fontana, resmî kayıtlara göre 1 Ocak 1896'da Mamuretü'l-Aziz Vilayeti Yardımcı Konsolosu olarak atanmıştır. Bk. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1899*, Compiled by Edward Hertslet, K.C.B., Seventy-second Publication, London, p. 112.

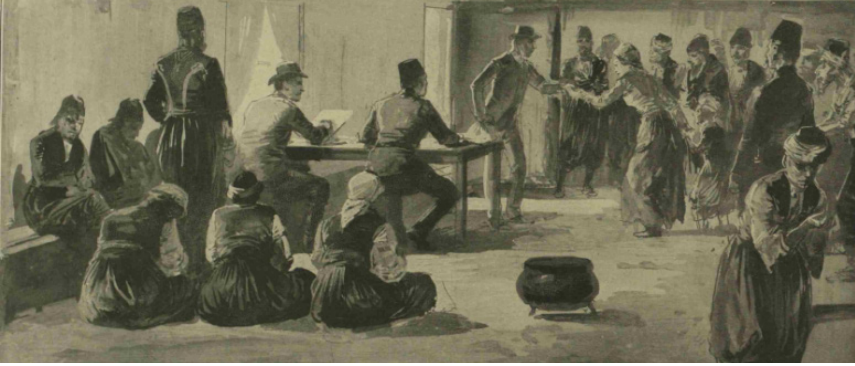
40 TNA., FO 881/7294, No.48/1, Yardımcı Konsolos Fontana'dan P. Currie'ye, 19 Nisan 1898, s. 39-40.

41 John Francis Jones, resmî kayıtlara göre 14 Mayıs 1898'de İngiltere'nin Mamuretü'l-Aziz Vilayeti Yardımcı Konsolosu olarak görevlendirilmiştir. Bk. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1900*, Compiled by Edward Hertslet, K.C.B., Seventy-third Publication, London, p. 148.

42 TNA., FO 881/7307, No.89/1, Yardımcı Konsolos Jones'tan N. O'Conor'a, 6 Aralık 1898, s. 88-89.

43 TNA., FO 424/198, No.20, Bay N. O'Conor'a Salisbury Markisine, 7 Şubat 1899, s. 26; No.20/1, Major Massy'den N. O'Conor'a, 27 Ocak 1899, s. 27.

yardım çağrıları yapılmıştır⁴⁴. Londra Belediye Başkanı ve diğer şehirlerin belediye başkanları da yardım kampanyalarına destek vererek toplamda 101.000£⁴⁵ üzerinde bağış toplamış, bunun 12.000£'i Bulgaristan'daki mültecilere ayrılmış, geri kalan kısmı ise İstanbul'daki merkezi yardım komitesinin kullanımına sunulmuştur⁴⁶.



Resim 1: Yardım komisyonu tarafından ihtiyaç sahiplerine yapılan yardım dağıtımı⁴⁷.

Ermeni Yardım Fonu'nun faaliyetleri, Haçin bölgesi örneğinde detaylı bir şekilde incelendiğinde, fonun yalnızca yardım dağıtmakla kalmayıp halkın kendi topraklarında yeniden güçlenmesini sağlamak amacıyla projeler geliştirdiği görülmektedir⁴⁸. Haçin ve çevresindeki köylerde hasta, yaşlı ve yoksullara temel ihtiyaçlar sağlanmış, ardından sanayi tesisleri kurularak istihdam imkânı yaratılmıştır⁴⁹. Fon'un Haçin'deki sorumlusu J. C. Martin, Ermeni Yardım Komitesi tarafından sağlanan fonlarla dokumacılık sektöründe çalışmalar başlatmış⁵⁰, pamuklu kumaş üretimi,

44 *The Guardian*, 8 April/Nisan 1896. Leeds şehrinde kurulan "Leeds Ermeni Yardım Fonu" da toplantılar organize ederek elde ettiği yardımları Westminster Dükü himayesindeki fona aktardı. Bk. *The Leeds Mercury*, 5 February/Şubat 1896, s. 5.

45 İngiliz Sterlini (£) bazı istisnalarla birlikte 110 kuruşa tekabül etmektedir. Bk. *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (1863)*, Printed By Harrison and Sons, London 1863, s. 457.

46 *Handbook*.

47 Çizimde, yardım faaliyetlerinin nasıl gerçekleştirildiği ve bu yardımların bölgedeki insanlara nasıl ulaştırıldığı gösterilmektedir. Ayrıca çizimde komisyondaki Türk üyeye de yer verildiği görülmektedir. Bk. *The Illustrated London News*, 1 May/Mayıs 1897.

48 TNA., FO 424/192, No.11, P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 2 Temmuz 1897, s. 10; No.11/1, Major Massy'den P. Currie'ye, 23 Haziran 1897, s. 10; No.11/2, J.C. Martin'den Major Massy'ye, 12 Haziran 1897, s. 10-11.

49 TNA., FO 195/2059, No.12, Major Massy'den O'Conor'a 10 Mart 1899, s. 31-37.

50 TNA., FO 424/192, No.11, P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 2 Temmuz 1897, s. 10; No.11/1,

halı dokuma, un öğütme ve marangozluk gibi alanlarda faaliyet göstermiştir. Elde edilen kazançlar, yetimhanelerin desteklenmesi için kullanılmış⁵¹, tarım aletleri, tohum ve büyükbaş hayvan gibi temel üretim araçları temin edilmiştir. Ayrıca köprü ve yollar inşa edilerek altyapı çalışmaları yürütülmüş, temiz su kaynakları şehre ulaştırılmıştır. Bu projeler Haçin'de başarılı olsa da yardım bölgesinin tamamına yayılmamıştır⁵². Fonun ve diğer yardım kuruluşlarının farklı bölgelerde yürüttüğü faaliyetler, yerel halkın yaklaşımına göre değişiklik göstermiş; her bölgede aynı şekilde uygulanamamış ve yerel dinamiklere bağlı olarak farklı tepkilere neden olmuştur. Örneğin Çokmerzimen'de İngiliz konsolosluğu aracılığıyla yapılan yardım girişimleri, bazı Ermeni ileri gelenlerince şüpheyle karşılanmış, dilencilığe teşvik edici bulunduğu gerekçesiyle reddedilmiştir⁵³.

b. Kadınlar Ermeni Yardım Fonu

Kadınlar Ermeni Yardım Fonu, Ermenilere yönelik insani yardımlarda öncü bir topluluk olarak 1895 yılı mart ayında Madeleine Cole tarafından kurulmuştur. Cole fonun mali işlerini üstlenirken sekreterlik görevini Mary Hickson yürütmüştür. Fon, kısa sürede teşkilatlanarak Anadolu'daki Hristiyanların maruz kaldığı iddia edilen zulüm üzerine ilk destek çağrısını yapmış ve bu çağrıya binlerce kadın, hem manevi hem de maddi destek vererek yanıt vermiştir⁵⁴. Toplanan yardımlar Diyarbakır, Zeytun, Varna, Urmiye⁵⁵ ve kırsal bölgelere ulaştırılmıştır⁵⁶. Ancak fonun asıl hedef bölgesi Van vilayeti olmuş⁵⁷ ve burada sanayi bürosu kurulması için çalışmalara başlanmıştır⁵⁸. 1895 yılı temmuz ayında Amerikalı misyonerler tarafından açılan bu büro⁵⁹, Dr. Grace Kimball⁶⁰ yönetiminde faaliyet göstermiştir⁶¹. Kimball aynı

Major Massy'den P. Currie'ye, 23 Haziran 1897, s. 10; No.11/2, J.C. Martin'den Major Massy'ye, 12 Haziran 1897, s. 10-11.

51 TNA., FO 195/2059, No.12, Major Massy'den O'Conor'a 10 Mart 1899, s. 31-37.

52 TNA., FO 195/2059, No.12, 10 Mart 1899, s. 31-37.

53 BOA., A.MKT.MHM, 617/17, Lef 5, 24 Mart 1313/5 Nisan 1897.

54 *Handbook*.

55 *Ipswich Journal*, 28 November/Kasım 1896, s. 3.

56 *Weymouth Telegram*, 21 April/Nisan 1896, s. 2.

57 *Ipswich Journal*, 28 November/Kasım 1896, s. 3.

58 *Handbook*.

59 *Weymouth Telegram*, 21 April/Nisan 1896, s. 2.

60 BOA., Dahiliye Nezareti Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Müteferrik (DH.TMIK.M), 4/38, 29 Zilkade 1313/12 Mayıs 1896.

61 *Weymouth Telegram*, 31 March/Mart 1896; *The Scotsman*, 15 February/Şubat 1896, s. 12.

zamanda fonun Van'daki sorumluluğunu da üstlenmiş⁶², bölgedeki kadınlara iplik eğirme ve kumaş üretimi gibi alanlarda istihdam sağlamıştır. Bu kapsamda, yün ve pamuk satın alınarak Vanlı kadınlara dağıtılmış⁶³ ve 156 kadın çalıştırılmıştır⁶⁴. Benzer uygulamalar Bitlis vilayetinde de hayata geçirilmiş⁶⁵, marangozluk ve demircilik gibi mesleklerde çalışmalar yürütülmüştür⁶⁶.

1895 sonbaharında yaşanan olaylar nedeniyle binlerce mülteci Van'a göç etmek zorunda kalmıştır⁶⁷. Sanayi bürosunun ücretsiz dağıtım departmanı, mültecilerin temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere 3.915 yün ve pamuklu kumaş, 5.578 kıyafet, 767 çift çorap ve 99 parça yatak, döşek ve örtü dağıtmıştır. Dağıtılan ürünlerin büyük bir kısmının bizzat büro tarafından üretilmiş olması maliyetleri önemli ölçüde azaltmıştır⁶⁸. Ancak 1896 yazında Van vilayetinde meydana gelen olaylar nedeniyle yardım faaliyetleri sekteye uğramış ve kadın misyonerler bölgeden geri çağırılmıştır. Bu süreçte, Amerikalı misyoner Dr. Raynolds, fonun Van'daki yardım çalışmalarını yeniden organize etmiş ve küçük çapta faaliyetlerine devam etmiştir. Dul Ermeni kadınlara iş imkânı sunan Raynolds, Yardımcı Konsolos Hallward⁶⁹ ve Binbaşı Williams'ın⁷⁰ desteğiyle bir yetimhane kurarak⁷¹ çocuklara meslek edinme, tarım ve ev işleri alanında pratik eğitimler vermiştir.

62 *Daily News*, 27 Temmuz/July 1895, s. 3.

63 *Handbook*, *Daily News*, 27 Temmuz/July 1895, s. 3.

64 *Daily News*, 27 Temmuz/July 1895, s. 3.

65 TNA., FO 424/187, No.108/2, Konsolos Hampson'dan Konsolos Graves'e, 14 Nisan 1896, s. 116-117.

66 *Weymouth Telegram*, 31 March/Mart 1896.

67 *Handbook*.

68 *Weymouth Telegram*, 31 March/Mart 1896, s. 2. Büronun çalışmaları kapsamında 1900 yılı aralık ayı itibarıyla 356 köydeki 42.201 kişiye 293.439 yarpa kumaş dağıtılmıştır. Bk. *The Echo*, 3 December/Aralık 1900, s. 2.

69 Cecil Marsham Hallward, resmî kayıtlara göre 1 Ekim 1894 tarihinde İngiltere'nin Van vilayeti Yardımcı Konsolosu olarak atanmıştır. 20 Kasım 1895'te Diyarbakır'a gitmek üzere görevlendirilmiştir. Bk. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1897*, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Seventieth Publication, London, s. 124.

70 William Hugh Williams, resmî kayıtlara göre 20 Kasım 1895 tarihinde İngiltere'nin Van vilayeti Yardımcı Konsolosu olarak atanmıştır. Bk. *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1898*, Compiled by Edward Hertslet, K.C.B., Seventy-first Publication, London, s. 232.

71 *Handbook*.

1897-1898 yıllarında, şiddetli kış koşulları ve kötü hasat nedeniyle⁷² tarımsal ve hayvansal üretim zora girmiş, bu nedenle fon diğer kuruluşlarla iş birliği yaparak gıda, tohum, tarım aletleri ve ahşap gibi temel ihtiyaçları bölge halkına sağlamıştır⁷³. Ancak yardımların kesilme riski, projelerin sürdürülebilirliği açısından endişe yaratmıştır⁷⁴. Kimball, Van'da topladığı bağışların yanı sıra⁷⁵ fon yöneticilerine gönderdiği raporlarda yardımların devam etmesi gerektiğini vurgulamış⁷⁶ ve bu raporlar kamuoyuna sunulurken bağış çağrılarını güçlendirilmiştir⁷⁷. Misyonerlerin yazdığı mektuplar gazetelerde yayımlanmış⁷⁸ ve Ermeni halkının yaşadığı sorunlara dikkat çekmek amacıyla olaylar hırsızlık, eşkıyalık ve kötü yönetim bağlamında sunulmuştur⁷⁹. Bu çabalarla kamuoyunun ilgisi artırılmış ve daha fazla destek sağlanmıştır.

72 *The Western Daily Press*, 2 November/Kasım 1899, s. 3.

73 *Hants and Sussex News*, 8 November/Kasım 1899, s. 2; *Sidmouth Observer*, 8 November/Kasım 1899, s. 2; *Flintshire Observer*, 9 November/Kasım 1899, s. 6; *English Lakes Visitor*, 11 November/Kasım 1899, s. 6; *Gravesend Reporter*, North Kent and South Essex Advertiser, 11 November/Kasım 1899, s. 6; *The Halesworth Times and East Suffolk Advertiser*, 14 November/Kasım 1899, s. 2.

74 *Daily News*, 27 Temmuz/July 1895, s. 3.

75 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, haz. Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu, C XXXV (10 Ekim 1895-25 Ekim 1895), İstanbul 1992, s. L.

76 *Daily News*, 27 Temmuz/July 1895, s. 3.

77 *Daily News*, 20 February/Şubat 1896, s. 3. Kimball'ın gazetelerde neşredilen mektup ve raporları Osmanlı cenahından yakından takip edilmekteydi. Bk. BOA., Hariciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS), 2889/89, 27 Ramazan 1313/12 Mart 1896; BOA., DH.TMİK.M, 4/74, 6 Zilhicce 1313/19 Mayıs 1896. Bu yayınların Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlığı körükleyebileceği düşünüülerek kendisine gösterilen misafirperverliğe uygun olmayan bu tutumunun engellenmesi ve Kimball'ın uyarılması uygun görülmüştü. Bk. BOA., HR.SYS, 2858/13, 23 Kanun-ı Evvel 1311/4 Ocak 1896; HR.SYS, 2889/82, 8 Şubat 1311/20 Şubat 1896.

78 Bazı mektuplar için bk. *Hampstead&Highgate Express*, 21 October/Ekim 1899, s. 7; *Weymouth Telegram*, 21 April/Nisan 1896, s. 2; *The Northern Whig*, 24 September/Eylül 1898, s. 7; *The Leeds Mercury*, 24 September/Eylül 1898, s. 8.

79 *The Leeds Mercury*, 24 September/Eylül 1898, s. 8. Uzun yıllar Van'da bulunan misyoner Herbert M. Allen'in Mary Hickson'a göndermiş olduğu mektup da bu örneklerden biridir. İlgili mektup için bk. Ek 2.



Resim 2: Erzurum'daki yetim Ermeni çocuklar.

Yardım kampanyaları kapsamında çeşitli fotoğraflar ve illüstrasyonlar gazetelerde yer almıştır. Bunlardan birinde Erzurum'daki yetim çocuklara yer verilmiştir. Fotoğraflar aracılığıyla, Osmanlı Devleti'nin politikaları sonucunda binlerce Ermeni çocuğunun yetim kaldığı vurgulanmış ve yetimhanelerin desteklenmesinin elzem olduğu belirtilmiştir⁸⁰.

Toplanan bağışlar doğrultusunda fonun faaliyetleri, halkın ihtiyacına göre şekillenmiş ve başlangıçta ekme dağıtımı öncelik kazanmıştır⁸¹. Temel ihtiyaçların karşılanmasının ardından yardımlar⁸² sanayi projelerine yönlendirilmiştir⁸³. 1896 yılı nisan ayına kadar yaklaşık 22.000 kişiye yardım ulaştırılmış⁸⁴, 1902 yılı itibarıyla ise toplamda 20.000£ değerinde destek sağlanmıştır⁸⁵. 1911 yılına gelindiğinde, Dr. Raynolds ve çalışma arkadaşlarının faaliyetleri üzerine hazırlanan raporlar kamuoyuna sunulmuş ve bağış toplama süreci devam etmiştir⁸⁶.

c. Bilgi (Ermenistan) Bürosu

Bilgi (Ermenistan) Bürosu, Ermeni meselesine dair farkındalık yaratmak, görev bilinci oluşturmak ve İngiliz kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla Aralık 1895'te kurulmuştur. Sekreterliğini C. E. Hecht'in üstlendiği büro, Ermeni meselesiyle ilgili birçok broşür ve genelge yayımlamış, önemli eserlerin basımını organize etmiştir. Büro tarafından

80 *The Graphic*, 26 December/Aralık 1896, s. 802.

81 *The Liverpool Mercury*, 29 June/Haziran 1897, s. 4.

82 *Bath Chronicle and Weekly Gazette*, 23 April/Nisan 1896, s. 6.

83 *The Liverpool Mercury*, 29 June/Haziran 1897, s. 4.

84 *Handbook*.

85 *The Northern Whig*, 21 July/Temmuz 1902, s. 6.

86 *The Northern Whig*, 27 November/Kasım 1911, s. 9.

yayımlanan başlıca eserler arasında Rahip Canon Scott-Holland'ın hazırladığı ve birçok episkopos, din adamı ve bakanın imzasını taşıyan “Dua Çağrısı” adlı broşür bulunmaktadır. 25.000 adet basılan bu broşür, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça ve Arapçaya çevrilerek geniş bir kitleye ulaştırılmıştır⁸⁷. Şubat 1896'da Bay Stead tarafından hazırlanan “Ermenistan” adlı broşür, Osmanlı Devleti'ne olumlu bakan kesimlere hitap etmek amacıyla⁸⁸ 50.000 nüsha olarak yayımlanmıştır⁸⁹.

Büro ayrıca aralarında Canon Scott Holland ve Dr. Paton'un da bulunduğu bazı din adamlarının imzasını taşıyan “Açlık Çeken Ermeniler İçin Çağrı” adlı bir mektup hazırlayarak Londra'daki dinî ve hayırsever kuruluşların başkanlarına göndermiştir⁹⁰. Ermenilerin yaşadığı açlık ve sıkıntılar vurgulanarak yardımların Ermeni Yardım Komiteleri ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği gözetiminde ulaştırılacağı belirtilmiştir⁹¹. Bunun yanı sıra “Ölmekte Olan Ermenistan ve Hristiyan Avrupa: İktidardakilere Çağrı” adlı broşür⁹² W. E. Gladstone'a gönderilmiş, Gladstone eserdeki iddiaların konsolos raporlarıyla doğrulanması gerektiğini vurgulamıştır⁹³.

Büro, “Türk Zulmü” (1896)⁹⁴, “Ermenistan” (1897), “19 Mayıs 1897'de Londra'da St. Martin Belediye Salonu'nda Yapılan Konferansın Raporu” gibi birçok eser yayımlamıştır⁹⁵. “Sultan ve Ermeniler” ve İstanbul'daki *Times* muhabirinden alınan mektubun yeniden basımını içeren “Türkiye'deki Ermeniler” isimli çalışmalar neşretmiştir⁹⁶. Broşürlerin yanı sıra genelgeler de yayımlanmış, özellikle Percy Bunting'in kaleme aldığı genelgede Avrupalı diplomatların Türklerin işkencelerine sessiz kaldığı öne sürülmüştür⁹⁷. Büro, yayın faaliyetlerinin yanında

87 *Handbook*.

88 *The Western Times*, 18 February/Şubat 1896, s. 5.

89 *Handbook*.

90 *Dundee Advertiser*, 14 May/Mayıs 1896, s. 6. 1896 yılı mayıs ayında düzenlenmesi planlanan kilise toplantısı için yayımlanmıştır. Bk. *Daily News*, 14 May/Mayıs 1896, s. 7; *Perthshire Advertiser*, 15 May/Mayıs 1896, s. 4; *Melton Mowbray Times and Vale of Belvoir Gazette*, 15 May/Mayıs 1896, s. 8.

91 *Dundee Advertiser*, 14 May/Mayıs 1896, s. 6.

92 *Aberdeen Press and Journal*, 12 July/Temmuz 1897, s. 4; *The Westminster Gazette*, 12 July/Temmuz 1897, s. 4.

93 *Daily News*, 12 July/Temmuz 1897, s. 7; *Evening Mail*, 12 July/Temmuz 1897, s. 2; *The Edinburgh Evening News*, 12 July/Temmuz 1897, s. 3; *Dundee Evening Telegraph*, 12 July/Temmuz 1897, s. 2.

94 *Liverpool Echo*, 26 September/Eylül 1896, s. 3.

95 Petros Ferhatean, Յուդակ հայագիտական հրատարակութեանց յԵւրոպա 1896-1910 / Ts'uts'ak hayagitakan hratarakut'eants' yEwropa, 1896-1910, Vienna, s. 12, 208.

96 *The Echo*, 14 January/Ocak 1898, s. 3; *The Westminster Gazette*, 14 January/Ocak 1898, s. 3.

97 *The Western Daily Press*, 1 January/Ocak 1896, s. 6.

halka açık toplantılar düzenlemiştir⁹⁸ ve Ermeniler için bağış çağrılarını yaparak⁹⁹ uluslararası farkındalık yaratmayı amaçlamıştır.

d. Uluslararası Ermenistan Dostları Cemiyeti

Uluslararası Ermenistan Dostları Cemiyeti, 1896 yılı aralık ayında¹⁰⁰ Westminster Dükü ve Komitesi'nin izniyle, iletişim, iş birliği ve bilgi alışverişini sağlamak amacıyla kurulmuş, bir nevi bilgi bürosu işlevi görmüştür. Cemiyetin başkanlığını Rochester Piskoposu, sekreterliğini C. E. Hecht¹⁰¹, onursal sekreterliğini Lady Henry Somerset¹⁰², hazinedarlığını ise Percy Bunting üstlenmiştir¹⁰³.

Cemiyet, Bilgi Bürosu tarafından yayımlanan serinin devamı niteliğinde birçok broşür yayımlanmış, Ermeni meselesine dair güncellenmiş bilgiler sunmuştur. Başkonsolos Fitz-Maurice tarafından hazırlanan “Yükümlülüklerimiz: Urfa'nın Hikâyesi”, rakamları güncellenen “Curzon'un Avam Kamarası'ndaki Konuşması”, “Harput Bölgesindeki Yardım Faaliyetlerine Dair Bir Rapor” ve “Rendel Harris'in Eğin'deki Katliamlarla İlgili Raporu” gibi broşürler de Cemiyet tarafından yayımlanmıştır¹⁰⁴. Ayrıca “Din Adamlarına Yönelik Özel Bir Çağrı” başlıklı bir metinle, din adamlarının Ermeni meselesine dikkat çekmesi amaçlanmıştır¹⁰⁵.

Cemiyet, sadece yayın faaliyetleri ile sınırlı kalmayıp Ermeni Meselesi'ne ilişkin geniş çaplı bilgi paylaşımı yapmıştır. Hristiyan Ermenilerin tarihi ve mevcut durumu hakkında bilgi toplayarak kamuoyunu bilgilendirmiştir. Kitap ve haritaların basımını ve satışını organize ederek Ermeni meselesiyle ilgili tüm kitapları kısa sürede temin edebileceklerini duyurmuştur. Ayrıca İngiltere'nin farklı bölgelerinde hizmet sunabilecek konuşmacıların listesini tutmuş, konuşmacılara etkili sunumlar yapabilmeleri için projeksiyon makineleri tedarik etmiştir¹⁰⁶.

98 *Handbook*.

99 *Daily Gazette for Middlesbrough*, 6 April/Nisan 1896, s. 3; *The Western Times*, 6 April/Nisan 1896, s. 2; *Eastern Daily Press*, 6 April/Nisan 1896, s. 7; *Hastings and St. Leonards Observer*, 18 April/Nisan 1896, s. 3; *Boston Guardian*, 18 April/Nisan 1896, s. 7.

100 *Handbook*; *Dublin Daily Express*, 11 December/Aralık 1896, s. 6.

101 *London Evening Standard*, 25 February/Şubat 1897, s. 2.

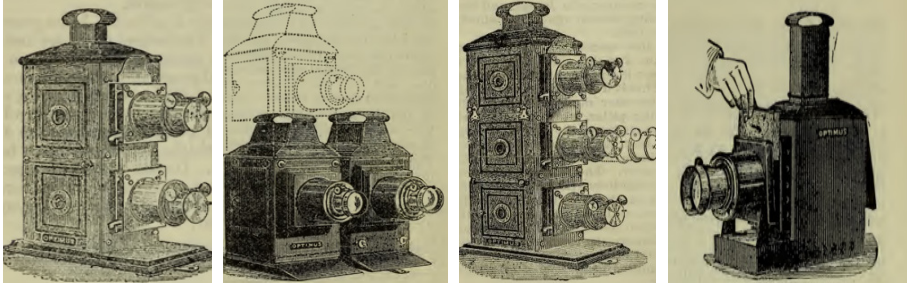
102 *Dublin Daily Express*, 11 December/Aralık 1896, s. 6.

103 *Leeds Mercury*, 9 December/Aralık 1896, s. 5.

104 *London Daily Chronicle*, 24 December/Aralık 1896, s. 7; *Methodist Times*, 31 December/Aralık 1896, s. 906.

105 *The Echo*, 29 December/Aralık 1896, s. 2.

106 *Belfast News-Letter*, 25 February/Şubat 1897, s. 6.



Resim 3: O tarihlere ait İngiltere’de kullanılan projeksiyon makineleri¹⁰⁷.

Cemiyet ayrıca 19 Mayıs 1897’de St. Martin’s Hall’da Almanya, Fransa, İsviçre ve Birleşik Krallık’ın farklı bölgelerinden temsilcilerin katıldığı uluslararası bir konferans düzenlemiştir¹⁰⁸. Konferansta, Birleşik Krallık’tan H. Munro Ferguson (Londra), A. C. Marshall (Glasgow), J. Marshall (Edinburgh), Profesör Arnold (Bangor) ve Anderson (Dublin) yardım çalışmaları hakkında bilgi sunmuşlardır. Almanya’dan Dr. Lepsius (Berlin), Cenevre’den M. Leopold Favre ve Brüksel’den Pastor Kennedy Anet kendi bölgelerindeki yardım çalışmalarını anlatmışlardır. Ayrıca, toplantıda F.D. Greene’in makalesi, Profesör Patrick Geddes’in “Kıbrıs ve Şarka Yardım Etme Gücü” ve Rendel Harris’in “Gelecek Gereksinimleri” adlı çalışmaları okunmuştur¹⁰⁹.

Toplantıya gönderdiği bir mektupla katılan Gladstone, İngilizlerin Ermenilere yardım konusunda ihmalkâr davranmaması gerektiğini vurgulamış ve yaptığı bağışla örnek teşkil etmiştir¹¹⁰. Cemiyet, yayın ve toplantı faaliyetlerinin yanı sıra giysi yardımında bulunmuş, yardım bölgesindeki sanayinin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu kapsamda, bölgedeki sanayi faaliyetlerini teşvik etmek amacıyla işgücü oluşturulmuş, atölyelerin kurulmasına destek verilmiş ve üretim alanlarına yatırım yapılmıştır. Yardımların sadece gıda ve giysi teminiyle sınırlı kalmaması gerektiği vurgulanarak bölgenin ekonomik kalkınmasına katkı sunulmuştur. Cemiyet, tüm bu çalışmalarıyla Ermeni meselesiyle ilgili uluslararası farkındalık oluşturmayı ve İngiliz kamuoyunu harekete geçirmeyi hedeflemiştir.

¹⁰⁷ *The Magic Lantern: Its Construction and Use*, by Fellow of the Chemical Society, Second Edition, Great Britain 1890, s. 38, 41, 46, 65.

¹⁰⁸ *Handbook*.

¹⁰⁹ *Evening Mail*, 21 May/Mayıs 1897, s. 7.

¹¹⁰ *Daily News*, 20 May/Mayıs 1897, s. 4.

e. Ermeni Dostları Yardım Fonu ve Ermeni Mülteciler Fonu (Kıbrıs)

Ermeni Dostları Cemiyeti'nin bir parçası olan Ermeni Dostları Yardım Fonu, Bay ve Bayan Rendel Harris'in Anadolu'daki yardım faaliyetlerini desteklemek amacıyla 1896 yılı haziran ayında kurulmuştur. Fonun sekreterliğini ve hazinedarlığını Edmund Wright Brooks üstlenmiştir. Fon, 1898 yılı itibarıyla 17.400£'i aşkın yardım toplamıştır. Toplanan yardımlar üç ayrı şekilde bölgeye ulaştırılmıştır: Harrisler aracılığıyla doğrudan dağıtım, Bulgaristan ve diğer yerlerdeki mültecilere battaniye ve giysi gönderimi ve Van çevresinde tarımın canlandırılması amacıyla sığır ve tarım aletlerinin temin edilmesi. Bu bağlamda M. J. Adams ve M. A. Marriage Alien, Bulgaristan'da birkaç ay kalarak hizmet vermiştir¹¹¹.

Fonun desteklediği Harrisler, Dostlar Cemiyeti'nin rehberleri olarak yetimlere barınma sağlamış, dul kadınlara istihdam yaratmış ve okulları yeniden inşa etme görevi üstlenmişlerdir¹¹². Yardım çalışmaları uzun yıllar sürdürülmüştür¹¹³.

Bunun yanı sıra Ermeni Mülteciler Fonu 1896 yazında¹¹⁴, Ermenilere göç yoluyla yardım sağlamak amacıyla¹¹⁵ Percy William Bunting, Sheldon Amos ve diğer bazı hayırseverler tarafından teşkil edilmiştir¹¹⁶. Fon özellikle dul Ermeni kadınlarına Kıbrıs'ta bir sığınak ve geçim kaynağı sunmayı amaçlamıştır¹¹⁷. Kiliselerde özel yardım çağrıları yapılmış¹¹⁸, Cwmbran Kömür İşletmesi¹¹⁹ ve diğer çeşitli kuruluşlar mülteciler için bağış kampanyaları düzenlemiştir. Yapılan yardım çağrıları neticesinde binlerce sterlin toplanmış¹²⁰ ve Percy Bunting aracılığıyla fon yönetimine aktarılmıştır¹²¹.

111 *Handbook*.

112 *Handbook*. Harrislerin yolculuk rotası için bk. Ek 3.

113 TNA., FO 424/206, No.255, Townley'den Lansdowne Markisine, 13 Aralık 1904, s. 238-239.

114 *Handbook*.

115 *Methodist Times*, 20 August/Ağustos 1896, s. 585; *Evening Mail*, 21 August/Ağustos 1896, s. 2; *London Evening Standard*, 21 August/Ağustos 1896, s. 2.

116 *Dundee Advertiser*, 28 April/Nisan 1897, s. 6.

117 *Handbook*.

118 *Barmouth&County Advertiser*, 19 November/Kasım 1896, s. 6.

119 *Pontypool Free Press*, 16 October/Ekim 1896, s. 5.

120 *Handbook*.

121 *North Cumberland Reformer*, 28 November/Kasım 1896, s. 5.

Bu yardımlarla Sheldon Amos, Dr. Charlotte Hall ve Reece, 1896 yılı eylül ayında¹²², Kıbrıs¹²³ Limasol'da bir yurt açmıştır¹²⁴. İlk mülteci grubu İstanbul'dan gelirken 1897 baharında Antep ve Bitlis'ten yaklaşık 200 mülteci daha adaya geçmiştir. Şubat 1897'de Amerika'dan Kıbrıs'a gelen Fluhart, mültecilere geçimlerini sağlayabilmeleri için çocuk bakımından tarıma ve el işçiliğine kadar farklı alanlarda mesleki eğitimler vermeye başlamıştır¹²⁵.

Fon, yurdun açılmasının ardından Kıbrıs'ta ipekçiliğin yeniden canlandırılması için çalışmalara başlamış ve Prof. Patrick Geddes tarafından kurulan ipek okulu, köylülere verimli yumurta seçimi, hastalık teşhisi ve mücadelesi gibi konularda eğitim verebilecek eğitmenlerin yetiştirilmesine öncülük etmiştir. Mültecilerin bir kısmı Amerika ve Mısır'a göç ederken bir kısmı memleketlerine dönmüş ancak büyük bir kesim Kıbrıs'ta kalmaya devam etmiştir¹²⁶.

Bu iki fon hem Ermeni mültecilerin korunmasına hem de bölgedeki ekonomik ve sosyal yapının güçlendirilmesine katkıda bulunarak Ermeni meselesine uluslararası düzeyde dikkat çekmeyi amaçlamıştır.

f. Kıbrıs Yardım Fonu ve Şarki Koloni Cemiyeti

Ermeni göçmenlere yönelik yardım faaliyetlerinin önemli bir ayağını oluşturan Kıbrıs Yardım Fonu ve Şarki Koloni Cemiyeti, İngiliz hayırseverler ve çeşitli kuruluşlar tarafından desteklenmiştir. Kıbrıs Yardım Fonu kapsamında, Ermenilere yönelik yardımlar, Keswick'te toplanan komiteden Rahip Canon Rawnsley aracılığıyla sağlanan 500£ ile gerçekleştirilmiştir. Bu meblağ ile Surp Magor Ermeni Manastırı'ndan sekiz yıllığına herhangi bir bedel ödenmeden kiralanan 100 akre¹²⁷ toprak ıslah edilmiş, yapılan iyileştirmelerin ardından mülkiyet manastıra bırakılmıştır. Başlangıçta malzeme ve vasıflı işgücü eksikliği nedeniyle zorluklar yaşansa da kısa sürede üç-dört aile metayer sistemi kapsamında bölgeye yerleştirilmiştir¹²⁸.

122 *Handbook*.

123 *Evening Mail*, 21 August/Ağustos 1896, s. 2.

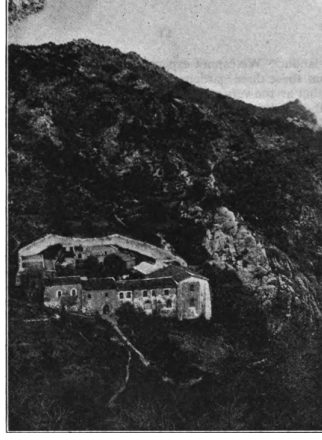
124 Yurt kısa süre içinde Larnaka'ya taşınmıştır. Bk. *Handbook*.

125 *Handbook*.

126 *Handbook*.

127 1 akre, 0.4047 hektarlık bir alanı ifade etmektedir. Bk. *The Metric System of Weights and Measures*, by Hartford Steam Boiler Inspection and Insurance Company, Hartford, Conn 1898, s. 78.

128 *Handbook*.



Resim 4: Surp Magor Ermeni Manastırı¹²⁹.

Bu çabaların devamı niteliğinde, Kıbrıs'taki mülklerin geliştirilmesi ve göçmenlerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi amacıyla¹³⁰ Dundee Üniversitesi'nden Profesör Patrick Geddes'in girişimiyle Şarki Koloni Cemiyeti kurulmuştur¹³¹. Cemiyetin temel amacı, tarımsal bilgiye sahip Ermeni göçmenlere Kıbrıs'ta istihdam sağlamak olmuştur. Osmanlı yönetiminde harap hâle geldiği öne sürülen adanın, antik dönem refahına kavuşturulabileceği ve bu girişimin hem insani hem de ekonomik olarak kârlı olduğu belirtilmiştir. Bu görüş İngiliz Hükûmeti tarafından da benimsenmiş ve sulama ihtiyacı için büyük yatırımlar yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda birçok Ermeni göçmen istihdam edilmiş ve Cemiyet 1898 yılı itibariyle yaklaşık 10.000£ yardım sağlamıştır¹³².

Cemiyetin kontrolünde, adanın doğusunda iki, batı kısmında biri satın alınan ve diğeri kiralanan büyük işletmeler faaliyet göstermiştir¹³³. Kurucu Profesör Geddes, Şark ve Ermeni Meselesi üzerine yaptığı araştırmaların yanında, adada genel botanik ve coğrafi araştırmalar gerçekleştirmiş, meyve ve ipek böceği yetiştiriciliği için arazi incelemeleri yapmıştır. Ermenilerin durumunu iyileştirmeye yönelik modern tarım teknikleri uygulamış ve marangozluk, terzilik, bahçivanlık gibi meslek

129 *Mr. and Mrs. Patrick Geddes, Cyprus, and Its Power to Help the East, Reprinted (with Illustrations) from the Report of the International Conference on Armenian Aid (May, 1897), s. 3.*

130 *Handbook.*

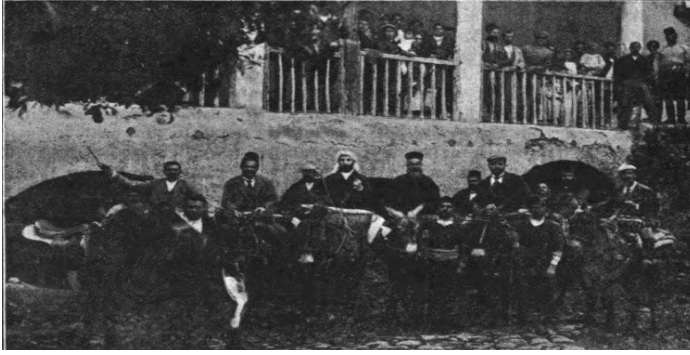
131 *Dundee Evening Telegraph*, 2 May/Mayıs 1892, s. 3; *Dundee Courier*, 18 October/Ekim 1897, s. 3.

132 *Handbook.*

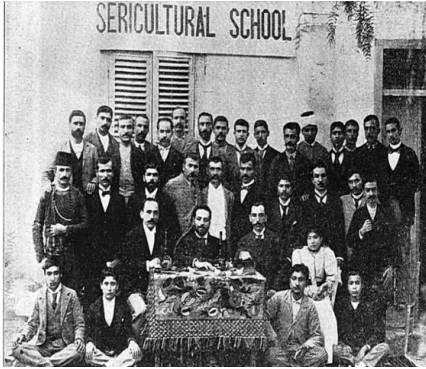
133 *Handbook.*

dallarına destek verilmiştir. Ayrıca Ermeni Manastırı'nın arazileri ıslah edilerek mülteciler için bir köy kurulmuştur¹³⁴.

Kıbrıs'ın potansiyelini vurgulayan Geddes, İngiltere'ye döndükten sonra verdiği derslerde adanın stratejik önemine değinmiş¹³⁵, çalışmalarına İngiltere'de de devam etmiş ve ipek sarma fabrikasının kurulmasına yardımcı olmuştur. Bu fabrikanın sermayesi, Ermeni Mülteciler Fonu tarafından sağlanmıştır¹³⁶.



Resim 5: 1897 yılı Nisan ayında mülteci köyünün açılışı dolayısıyla Surp Magor Ermeni Manastırı'nda toplanan Ermeni köylüler¹³⁷.



Resim 6: 1897 yılı baharında Kıbrıs Lefkoşa'da kurulan ipekçilik okulu ve çoğunluğu Ermeni olan öğrenciler¹³⁸

¹³⁴ *Dundee Advertiser*, 28 April/Nisan 1897, s. 6.

¹³⁵ *The Edinburgh Evening News*, 7 February/Şubat 1898, s. 2; *Colonies and India*, 12 February/Şubat 1898, s. 20.

¹³⁶ *Dundee Advertiser*, 28 April/Nisan 1897, s. 6.

¹³⁷ Mr. and Mrs. Patrick Geddes, *age.*, s. 12.

¹³⁸ *Geddes*, *age.*, s. 7, 9.

22 Mart 1897'de açılan ipekçilik okulu da cemiyetin kurucusu Geddes ve J. R. van Millingen'in çabalarıyla hayata geçirilmiştir¹³⁹. Okulda çoğunluğu Ermeni olmak üzere yaklaşık 70 öğrenci eğitim almıştır¹⁴⁰. Tarımsal gelişmelerin yanı sıra, Ermeni göçmenlerin meslek edinmeleri için önemli adımlar atılmıştır.

Kıbrıs Yardım Fonu ve Şarki Koloni Cemiyeti'nin faaliyetleri, sadece geçici yardım sağlamakla kalmayıp bölgedeki Ermeni göçmenlerin ekonomik ve sosyal entegrasyonuna yönelik uzun vadeli çözümler üretmeyi hedeflemiştir.

g. Ermeni Sığınma Evleri ve Ermeni Kurtarma Fonu

Ermeni Sığınma Evleri ve Ermeni Kurtarma Fonu, göç etmek zorunda kalan Ermenilere barınma ve istihdam sağlama amacıyla kurulmuş iki teşkilat olarak dikkat çekmektedir.

Ermeni Sığınma Evleri, Londra'ya göç eden evsiz Ermenilere yardım etmek amacıyla¹⁴¹ Ermeni öğretmen G. H. Krikorian¹⁴² tarafından 1896 yılının ilkbaharında kurulmuştur. Bu amaç doğrultusunda, 1896 yılı eylül ayında Hampstead, Kingdon Road'da bir ev kiralanmış ve mültecilere barınma imkânı sağlanmıştır. Mültecilere yardım için oluşturulan komitenin başkanlığını F. B. Meyer, saymanlığını G. A. Wilson ve sekreterliğini A. Daniel üstlenmiştir. Mülteciler, ilk olarak Furnival Caddesi'ndeki büroda karşılanmış, ardından Hampstead'e gönderilmiştir¹⁴³. İş arayan gençler, eğitim görmek isteyen kız çocukları ve iş arayan dul kadınlar için destek mekanizmaları oluşturulmuştur¹⁴⁴.

Yaklaşık 50 mülteci, Birmingham'da açılan bir depoda istihdam edilmiştir. 18 ay boyunca Türkiye'nin altmış farklı şehir ve köyünden Londra'ya göç eden 370 mülteciye destek sağlanmıştır. Bu mültecilerden 125'i kalıcı olarak iş bulmuş ya da kendi evlerine yerleşmiştir. Yaklaşık 70-80 kişi ise başka ülkelere göç etmiştir¹⁴⁵.

Ermeni Sığınma Evleri, dönemin bazı önde gelen din adamları tarafından da desteklenmiştir. Rahip H. R. Haweis, vaazlarında bu evleri gündeme getirerek cemaati bağış yapmaya teşvik etmiş, kilisede bulunan bağış kutularını Sığınma Evlerinin kullanımına sunmuştur¹⁴⁶. Rahip G. H. Krikorian da kiliselerde

139 *The Morning Post*, 6 April/Nisan 1897, s. 7.

140 *Handbook*.

141 *Handbook*.

142 *The Echo*, 19 September/Eylül 1896, s. 2.

143 *Handbook*.

144 *The Westminster Gazette*, 1 May/Mayıs 1897, s. 3.

145 *Handbook*.

146 *The Star*, 24 September/Eylül 1896, s. 2.

Ermenilerin uğradığı sözde zulme dair konuşmalar yaparak bağış toplamıştır¹⁴⁷. Morden-road Congregational Kilisesi'nde düzenlenen özel bir Ermeni ayınında mülteciler için yapılan çalışmalar detaylı raporlarla kamuoyuna sunulmuştur¹⁴⁸. Ayrıca, evler yararına konserler düzenlenmiş¹⁴⁹, Ermenilere dair nadir eşyaların sergilendiği koleksiyonlar oluşturulmuş ve ressam Felix Moscheles tarafından yapılan iki resim sergilenmiştir¹⁵⁰. Maddi destek sağlamak amacıyla Türk lokumu satılmıştır¹⁵¹. 6 Aralık 1897'ye kadar yaklaşık 1.500£ yardım toplanmış ve ev, Eylül 1897'de kapanmış olmasına rağmen komite faaliyetlerini sürdürerek¹⁵² gazetelere ilanlar vererek evsiz Ermenilere barınak sağlamaya çalışmıştır¹⁵³.

Ermeni Kurtarma Fonu ise 1896 yılı yazında, Amerikalı William Willard Howard'ın önerisiyle kurulmuş ve sözde zulüm gören bazı Ermenilerin Türkiye'nin doğu sınırı üzerinden İran ve Rusya'ya göçünü teşvik etmeyi amaçlamıştır¹⁵⁴. Fonun mali sorumluluğunu Ermeni cemiyetlerinde aktif rol oynayan Edmund Wright Brooks üstlenirken¹⁵⁵ sekreterliğini Mary Hickson yürütmüştür. Kuruluş aşamasında Howard, New York Ermeni Yardım Komitesi'nden özel referanslarla Londra'ya gelerek projesini savunmuş ve planı, Ermeni sempatanlarının katıldığı bir toplantıda tartışılmıştır. Ardından komite kurulmuş ve Manchester'dan F. W. Crossley'in yaptığı 1.000£'lik bağış, fonun başarı umudunu artırmıştır¹⁵⁶.

Mary Hickson, fonun tanıtımını gazeteler aracılığıyla yaparak Ermenilerin tamamen yok olmaktan kurtulmaları için tek umutlarının göç etmek olduğunu vurgulamıştır. Bu fikir, Van'da görev yapan Bayan Kimball'ın, "Burada hepimiz, göç etmenin onlar için tek umut olduğuna giderek daha fazla inanıyoruz. Keşke hükümetiniz bunu desteklese! Toplanan para onların göç etmesine yardımcı olabilseydi, onlara gerçekten kalıcı bir iyilik yapmış olurdunuz" şeklindeki görüşüyle desteklenmiştir. Bu bakış açısı bazı Amerikan misyonerleri tarafından da benimsenmiş ve Hickson, New York'ta güçlü bir komite kurulduğunu belirterek Ermenilerin özgürlüğünü

147 *Northampton Mercury*, 5 March/Mart 1897, s. 2.

148 *Wimbledon News*, 3 October/Ekim 1896, s. 10.

149 *Daily Telegraph&Courier*, 30 April/Nisan 1897, s. 1.

150 *Rhyl Record and Advertiser*, 15 May/Mayıs 1897, s. 7.

151 *Kent Messenger*, 10 April/Nisan 1897, s. 6.

152 *Handbook*.

153 *Morning Leader*, 27 January/Ocak 1898, s. 6.

154 *Handbook*.

155 *Daily News*, 4 August/Ağustos 1896, s. 3; *Glasgow Herald*, 5 October/Ekim 1896, s. 4.

156 *Handbook*.

sağlamak ve yeni bir başlangıç yapmalarına yardımcı olmak için projeye destek verilmesi gerektiğini savunmuştur. Howard'ın kaleme aldığı¹⁵⁷ *Ermenistan'daki Dehşet: Bir Görgü Tanığının Hikâyesi* adlı eser¹⁵⁸, konuyla ilgilenen kişilere gönderilerek Ermeni meselesine ilişkin farkındalık oluşturulmaya çalışılmıştır. Fona sağlanan maddi desteğin devam etmesinin önemine dikkat çeken Hickson¹⁵⁹, özellikle kadınlara yönelik bağış çağrılarını yaparak her bağışın hayat kurtaracağı vurgulamıştır¹⁶⁰.

Howard, çalışmalara başlamak üzere Eylül 1896'da İran'a gitmek üzere yola çıkmış ve onun aracılığı ile Amerikan misyonerlerinin desteğiyle yaklaşık 12.000 Nasturi ve Ermeni, 1896 yılı sonbaharında ve kışın ilk dönemlerinde doğrudan veya dolaylı olarak göç etmiştir¹⁶¹. Göç edenlerin çoğunluğunu Nasturi nüfus oluştururken yaklaşık 800 Ermeni de bu süreçten faydalanmıştır. Göç için özellikle Urumiye bölgesi tercih edilmiş ve fonun sağladığı yardımlardan toplamda 8.000'den fazla kişi faydalanmıştır¹⁶². 1898 yılının ilk yarısında fon tarafından 4.000£'i aşkın bağış toplanmış, bağış çağrıları devam etmiştir¹⁶³.

Bu iki fon, Ermeni mültecilerin kısa vadeli ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte onların ekonomik ve sosyal olarak yeni bir hayat kurmalarına da destek olmayı amaçlamıştır. Londra'daki Ermeni Sığınma Evleri, mültecilerin Avrupa'da barınma ve istihdam edilmesine katkıda bulunurken Ermeni Kurtarma Fonu, İran ve Rusya gibi bölgelere göç eden Ermenilere yeni bir başlangıç yapma imkânı sağlamıştır.

h. İngiliz Kadınları İtidal Cemiyeti

İngiliz Kadınları İtidal Cemiyeti, 1876 yılında alkol tüketimini kısıtlamak ve bununla bağlantılı olarak ortaya çıkan sosyal sorunlarla mücadele etmek amacıyla kurulmuştur¹⁶⁴. Cemiyet, özellikle kadınları kamu alanına dâhil ederek alkolün topluma, ailelere ve iş dünyasına olan olumsuz etkilerine dikkat çekmeyi hedeflemiş, kadınların toplumda daha etkin roller üstlenmesini sağlamak amacıyla çeşitli

157 *Glasgow Herald*, 1 August/Ağustos 1896, s. 6.

158 İlgili eser, Newyork'ta bulunan Ermeni Yardım Cemiyeti tarafından 1896 tarihinde yayımlanmıştır. Bk. William Willard Howard, *Horrors of Armenia: The Story of an Eye-Witness*, Armenian Relief Association, New York 1896.

159 *Daily News*, 4 August/Ağustos 1896, s. 3.

160 *Glasgow Herald*, 5 October/Ekim 1896, s. 4.

161 *Handbook*.

162 *Glasgow Herald*, 12 May/Mayıs 1897, s. 12.

163 *Handbook*.

164 Women's Library Archives, GB 106 9/24.

kampanyalar ve etkinlikler düzenlemiştir¹⁶⁵. Bu süreçte geniş kadın kitlelerini tek bir çatı altında toplayarak önemli bir sosyal hareket oluşturmuştur¹⁶⁶.

Cemiyet, yalnızca alkol karşıtı bir hareket olarak kalmamış, Ermeniler için yardım toplama ve kamuoyu oluşturma konusunda da önemli bir platform hâline gelmiştir¹⁶⁷. Konsey toplantılarında, sözde Ermeni katliamlarını ve Osmanlı yönetimini kınayan kararlar almış¹⁶⁸, Ermeni meselesini gündemde tutmaya çalışmış¹⁶⁹ ve İngiliz Hükûmeti'ni, diğer güçlerle birlikte hareket etmeye çağırarak diplomatik baskı oluşturmayı amaçlamıştır¹⁷⁰.

Cemiyetin farklı şubeleri de Ermeniler için yardım çağrılarını yapmış¹⁷¹ ve yardım faaliyetlerini etkili bir şekilde organize etmişlerdir¹⁷². Cemiyet başkanı Lady Henry Somerset, Ermeni mültecilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Marsilya'da bazı yardım projeleri yürütmüştür¹⁷³. Yapılan çalışmaların sonucunda¹⁷⁴ Bulgaristan'daki mültecilere 80 büyük balya giysi gönderilmiştir¹⁷⁵.



Resim 7: Varna Hastanesi'ndeki Ermeni mülteciler¹⁷⁶

165 <https://white-ribbon.org.uk/our-history/>, son erişim tarihi: 10.08.2024.

166 Lilian Lewis Shiman, *Women and Leadership in Nineteenth-Century England*, St. Martin's Press, New York 1992, s. 160.

167 *Handbook*; *Hastings and St Leonards Observer*, 26 September/Eylül 1896, s. 5.

168 *Lincolnshire Echo*, 19 June/Haziran 1895, s. 4.

169 *South Wales Daily News*, 18 June/Haziran 1895, s. 5; *The Cardiff Times*, 22 June/Haziran 1895, s. 8.

170 *Northampton Mercury*, 20 December/Aralık 1895, s. 3.

171 *Gloucester Citizen*, 30 January/Ocak 1897, s. 3.

172 *Northern Guardian*, 8 October/Ekim 1896, s. 3; *Leicester Chronicle*, 13 March/Mart 1897, s. 8.

173 *Hastings and St Leonards Observer*, 26 September/Eylül 1896, s. 5.

174 *The Woman's Signal*, 7 January/Ocak 1897, s. 8.

175 *Handbook*.

176 Soldaki fotoğraf için bk. *The Illustrated London News*, 28 Kasım/November 1896, s. 707; sağdaki gravür için bk. *The Graphic*, 12 December/Aralık 1896, s. 727.

Varna'dan yaklaşık üç mil uzaklıkta, ihtiyaç duyulduğunda karantina hastanesi olarak kullanılan bir bina yetkililer tarafından mültecilere tahsis edilmiştir ve birçok Ermeni aile buraya yerleştirilmiştir. İngiliz hayırseverler John Bellows ve eşi, bölgede bizzat yardım faaliyetlerinde bulunmuş ve Londra'ya dönüşlerinde Rusçuk ve Varna'daki mülteci topluluklarına yönelik gerçekleştirilen yardım çalışmaları hakkında kapsamlı raporlar sunmuşlardır¹⁷⁷.

İngiliz Kadınları İtidal Cemiyeti, yalnızca insani yardım sağlamakla kalmamış, Ermeni meselesini uluslararası kamuoyuna duyurma ve politik baskı oluşturma misyonuyla da hareket etmiştir. Cemiyetin faaliyetleri, Ermeni mültecilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesine katkıda bulunurken İngiltere'de Ermeni sorununa yönelik farkındalığın artmasını sağlamıştır.

1. Ermenistan Dostları

Ermenistan Dostları Cemiyeti, 1897 yılında¹⁷⁸ birçok Ermeni yardım cemiyetinin faaliyetlerini azaltması¹⁷⁹ ve Ermenilere yönelik yardımların merkezi bir yapı altında¹⁸⁰ daha sistemli bir şekilde yürütülmesi gerekliliği sonucunda¹⁸¹ Lady Cavendish tarafından kurulmuştur¹⁸². Cemiyetin başkanlığını E. Wright Brooks, saymanlığını H. Munro Ferguson, gönüllüler sekreterliğini A. J. Crosfield, yetimlerden sorumlu sekreter ve ofis sekreterliğini ise E. Cantlow üstlenmiştir. Cemiyet kuruluşundan itibaren iki temel prensibe dayalı olarak faaliyet göstermiştir. Birinci prensip, “Kurtuluş olmadan yardım işe yaramaz” anlayışına dayanmakta, Ermeniler kalıcı güvenlik ortamına kavuşmadıkça yapılan yardımların uzun vadede gerçek fayda sağlamayacağını savunmaktadır. Bu kapsamda, Ermeni meselesinin kamuoyuna duyurulması ve Birleşik Krallık'ın farklı bölgelerinde yerel şubeler kurularak farkındalık artırılması hedeflenmiştir. İkinci prensip ise yardımların yalnızca zorunlu insani destekle sınırlı kalmaması, sosyal dokunun onarılması ve bireylerin kendi kendilerine yetebilmesini sağlamaya yönelik çalışmalar yürütülmesini esas almıştır¹⁸³.

177 *Gloucester Citizen*, 30 January/Ocak 1897, s. 3.

178 *The Friend of Armenia*, No. 46, 1911.

179 *Handbook*.

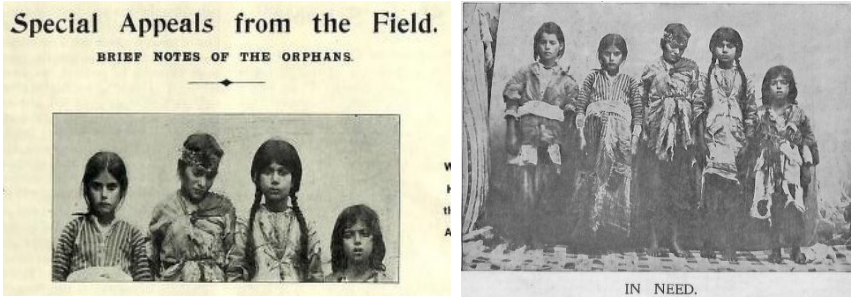
180 *The Western Daily Press*, 12 September/Eylül 1903, s. 5.

181 *Handbook*.

182 Zeynep İskefiyeli, “İngiltere’de Ermeni Propaganda Merkezi: İngiliz-Ermeni Cemiyeti”, *19-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri-Kaynaştırma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, C 1, Türk Ocakları İstanbul Şubesi, İstanbul 2015, s. 541.

183 *Handbook*.

Cemiyetin yardım faaliyetleri üç ana başlık altında yürütülmüştür: (a) yetim çocuklara yönelik bakım ve destek, (b) yoksul kadınların ürettiği el işlerinin satışı, (c) gönüllüler aracılığıyla Amerikan misyonerlerine yardım gönderilmesi. Yetim çocuklara yönelik yardımlar üç farklı şekilde organize edilmiştir. Mümkünse çocukların kendi evlerinde beslenmeleri, yoksul Hristiyan dul kadınların yanında barındırılmaları yahut görevlilerin kontrolü altında yetimhanelere yerleştirilmeleri esas alınmıştır. Yetim çocuklar Diyarbakır, Kiği, Palu, Çemişgezek, Van ve havalisi, Erzurum ve Harput çevresindeki köylerden getirilmiş, yardımlar ise daha çok ihtiyaç duyulan bölgelere yönlendirilmiştir. Varna ve İstanbul'a da destek sağlanmış ancak öncelik Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerindeki sıkıntıları hafifletmek olmuştur¹⁸⁴.



Resim 8: Cemiyetin “Friend of Armenia” adlı yayın organında Ermeni yetimler için yayımladığı yardım çağrısı¹⁸⁵.



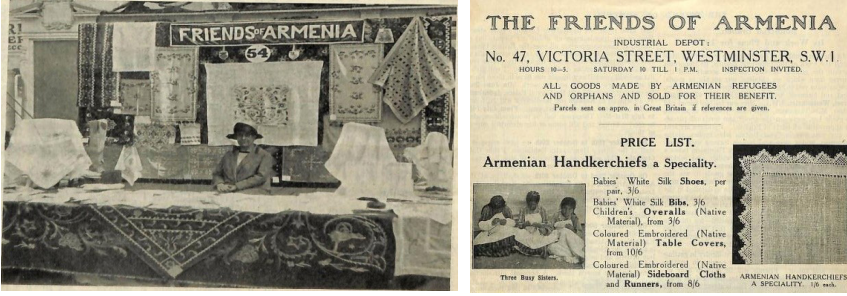
Resim 9: Ermenistan Dostları tarafından desteklenen Haçinli çocuklar¹⁸⁶.

184 *Handbook*.

185 *The Friend of Armenia*, No.46, 1911, s. 124; No.80, 1921.

186 *The Friend of Armenia*, No.57, 1914, s. 10

Cemiyet, Ermeni yetimlerinin desteklenmesi için¹⁸⁷ halk toplantıları ve bağış kampanyaları düzenlemiştir¹⁸⁸. 1902 yılı itibarıyla Çüngüş'te 13, Kiğı'da 50, Harput ve Diyarbakır'da 78, Maraş'ta 171, Urfa'da 23 ve Erzurum'da 85 yetimin bakımını üstlenmiştir¹⁸⁹. Ayrıca Colwyn Bay, Sunderland, Dundee, Londra Kent House, Liverpool Grove House ve Regent's Park gibi birçok farklı yerde kermesler düzenleyerek Ermenilerin el işlerini sergileyip satmış¹⁹⁰ ve 6 yıl içinde bu satışlardan 16.000£ gelir elde etmiştir¹⁹¹.



Resim 10: Gençlik Festivali'nde Ermenistan Dostları'nın açtığı stant (solda) ve Ermeni mülteciler tarafından yapılan dantellerinin satış ilanı (sağda)¹⁹².

Cemiyetin yardım faaliyetlerinin üçüncü ayağı olan gönüllülük çalışmaları için A. J. Crosfield, Marriage Allen, Fraser, Richardson, Pearsall Smith ve Taylor'dan oluşan bir alt komite kurulmuştur. Bölgeye yardım ulaştırmak amacıyla, ikisi eğitimli hastane hemşiresi ve üçü yetimhane yöneticisi olmak üzere beş gönüllü sahaya gönderilmiştir. Bu gönüllüler, Amerikan misyonerlerinin rehberliğinde organize edilmiş ve bölgedeki yardım çalışmalarına doğrudan katılmıştır. Bu bölüm için yapılan harcamalar özel bağışlarla finanse edilmiştir. 18 aylık süre içerisinde, bağışlar ve ürün satışlarından 11.000£'i aşkın gelir elde edilmiştir. Cemiyet, diğer bazı yapıların aksine nispeten daha kolay göç edebilecek genç erkekleri bölgeden uzaklaştırmanın, geride kalan kadınlar ve çocuklar için daha büyük sıkıntılar doğuracağı düşüncesiyle, göç

187 *The Friend of Armenia*, No.46, 1911, s. 124.

188 *North Wales Weekly News*, 25 February/Şubat 1898, s. 3

189 *The Western Daily Press*, 27 December/Aralık 1902, s. 2.

190 *Handbook*.

191 *The Western Daily Press*, 12 September/Eylül 1903, s. 5.

192 *The Friend of Armenia*, No.108, Vol. III, 1928, s. 20. Cemiyet, sadece kendi yayın organlarında değil diğer gazetelerde de benzer ilanlar vermiştir. Bk. *Common Cause*, 7 December/Aralık 1917, s. 434; *Common Cause*, 1 March/Mart 1918, s. 608.

yoluyla yardım prensibini desteklememiştir. Bunun yerine, Ermeni nüfusun kendi topraklarında hayatlarını sürdürebilmeleri için destek mekanizmaları oluşturulmasına öncelik vermiştir. Ermenistan Dostları Cemiyeti'nin farklı bölgelerde faaliyet gösteren 140 muhabiri bulunmaktaydı. Bu muhabirler, 1 ila 50 yetimi destekleyen şubelerin sekreterleri olarak görev yapmıştır. Cemiyetin en aktif şubeleri arasında Bangor, Basingstoke, Belfast, Bowdon, Cardiff, Cork, Dublin, Edinburgh, Falmouth, Greenock, Liverpool, Paisley, Penarth, Perth ve Waterford yer almıştır¹⁹³.

İngiltere'de Ermeni yanlısı faaliyetlerin en yoğun şekilde yürütüldüğü merkezlerden biri olan Londra'da kurulan cemiyetler, düzenledikleri yardım kampanyaları dışında siyasi ve diplomatik girişimlerde bulunarak Ermeni Meselesi'ni uluslararası kamuoyunun gündemine taşımışlardır. Londra merkezli bu girişimlerin ardından Cambridge ve Maidstone'daki faaliyetler de aynı hedef doğrultusunda geniş katılım sağlamıştır.

2. Cambridge ve Maidstone Merkezli İngiliz Cemiyetleri

Cambridge merkezli Harris Evleri ve Maidstone merkezli Ermeni Mülteci Öğrenci Evi, Ermeni yetimlere ve mültecilere yönelik barınma, eğitim ve sosyal destek sağlamaya odaklanan etkili iki yardım kuruluşu olarak dikkat çekmektedir.

Harris Evleri Fonu, Ermeni yetimler için Urfa, Malatya, Bitlis, Erzurum, Eğin, Arapkir'de evler kurmuştur. Evlerin idamesi abonelikler, *Out and Out* dergisi aracılığıyla Rahip J. G. Mantle tarafından toplanan bağışlar ve diğer yardımlarla karşılanmıştır¹⁹⁴. Yardım süreci, J. Rendel Harris ve Helen B. Harris başkanlığında yürütülmüş¹⁹⁵, toplam yardım tutarı 3.849£'i aşmıştır. Fon Urfa, Malatya, Erzurum, Bitlis, Eğin ve Arapkir'de pek çok yetimin bakımını üstlenmiştir. Malatya'da 68, Erzurum'da 69, Bitlis'te 30, Soğucak'ta 20, merkez yetimhanede 120, Eğin'de de hepsi okula gidecek yetişkinlikte 25 erkek ve 45 kız çocuğun ihtiyacı karşılanmıştır. Bayan Shattuck, Urfa'da sorumluluğu altındaki 33 kız ve 20 erkek çocuğun bakımını üstlenmiştir. Fon dışında Urfa'da bulunan Ermeniler, Gregor-yen Manastırı'nda 42 yetim çocuğun sorumluluğunu almışlardır. Yine Urfa'da sayısı bilinmemekle birlikte Almanlar da Dr. Lepsius aracılığıyla yetimlerin bakımını üstlenmişlerdir¹⁹⁶.

193 *Handbook*.

194 *Handbook*.

195 J. Rendel Harris, Helen B. Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacre in Armenia*, James Nisbet & Co., Limited, London 1897.

196 *Handbook*.



Resim 11: Eğin’de yurt sorumlusu ile birlikte çeşitli becerilerini sergileyen Ermeni yetimler¹⁹⁷.

Eğin’de yetimlerin bakımı dışında Harrislerin girişimleriyle endüstriyel yardım çalışmalarını da başlatılmıştır. Uygun ölçekte gerçekleştirilen yardımın zamanla kendini destekler hâle geleceği ve yenilenmesine gerek kalmayacağı vurgulanmıştır¹⁹⁸. Harris’in ifadelerine göre bu yardımlar sonucunda bölgede yaklaşık 150 dokuma tezgâhı faaliyete geçirilmiş ve Eğin, Manchester ile dikkate değer ticari ilişkiler geliştirmiştir¹⁹⁹. 1898 yılında ise bölgenin yardıma ihtiyacı olmadığı yönünde raporlar gelmeye başlamıştır²⁰⁰. Harrisler, 7 yıl sonra tekrar bölgeyi ziyaret etmiş, bu tarihte 77 kız ve 82 erkek çocuğun bakımına devam edildiği görülmüştür. Zamanla bazı kızlar evlenip erkeklerin de meslek sahibi olmasıyla yetimlerin sayısı azalmıştır. Gregoryan Kilisesi’ne ait erkek yetimhanesinde de 65 erkek çocuğa bakılmış, bu sayı zamanla yarı yarıya azalmıştır. Bunların dışında çok sayıda dul kadına da barınma imkânı sunulmuştur²⁰¹.

Ermeni Mülteci Öğrenci Evi ise, İngiltere’de evsiz ve çaresiz durumda olan mültecilere, özellikle de öğrencilere yardım etmek amacıyla kurulmuştur²⁰². Sekreterliğini F. G. Threadgold ve A. Ardontz üstlenmiştir. Cemiyet temelde İngiltere’deki mültecilerin sıkıntalarına odaklanmış, İngiltere’de yüzden fazla mülteciye yardım

197 *Handbook*.

198 *Handbook*.

199 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, s. 65.

200 *Handbook*.

201 *Cambridge Independent Press*, 31 July/ Temmuz 1903, s. 3. Rendel Harris’in 29 Haziran 1913 tarihli Eğin’den yazdığı mektup için bk. Ek 4.

202 *Thanet Advertiser*, 4 June/ Haziran 1898, s. 3.

etmiş ve 6'sı öğrenci olmak üzere yaklaşık 50 kişinin bakımını üstlenmiştir²⁰³. Evde kalan öğrenciler de geçimlerini sağlamak için Fransızca, Türkçe ve Ermenice dersler vermişlerdir²⁰⁴. Cemiyet, İngiltere dışındaki sıkıntularla ilgilenmemekle birlikte Türkiye ve çevresinde yaşanan olaylara kayıtsız kalmamıştır. Hatta bu evlerde kalan bir öğrenci, Varna'daki Ermeni mültecileri ziyaret etmiş ve İngiltere'ye döndüğünde mülteciler hakkında bilgi vererek yardım çağrısında bulunmuştur²⁰⁵.

Cambridge ve Maidstone merkezli cemiyetler, Londra'daki yardım faaliyetlerine destek vermekle birlikte özellikle eğitim, barınma ve mültecilere yardım konularında faaliyet göstermişlerdir. Bu cemiyetlerin yanı sıra yardımların bölgesel dağılımı açısından Manchester'daki cemiyetlerin çalışmaları da dikkate değerdir.

3. Manchester Merkezli İngiliz Yardım Cemiyetleri

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, önemli yardım merkezlerinden biri hâline gelen Manchester'da yürütülen insani yardım çalışmaları, çeşitli organizasyonlar aracılığıyla sistematik bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Şehirde faaliyet gösteren yardım kuruluşlarından Belediye Başkanı Fonu, Manchester ve Salford Kadınlar Ermeni Yardım Fonu ile Manchester ve Bowdon'da bulunan Ermenistan Dostları'nın şubeleri önemli roller üstlenmiştir.

Belediye Başkanı Fonu, 1895 yılı ağustos ayında Manchester'da yaşayan Ermenilerin, özellikle de M. Manoukian ve Andressian'ın çağrısıyla kurulmuştur²⁰⁶. Fon oluşturulmadan önce de Manchester'daki yoğun Ermeni nüfusunun katkılarıyla, Ermeniler yararına çeşitli etkinlikler düzenlenmekteydi. Belediye Başkanı aracılığıyla başlatılan bağış kampanyası, bu tür girişimlerin ilk örneklerinden biri olmuştur²⁰⁷. Fonun teşkiliyle birlikte yardım organizasyonları daha sistematik hâle gelmiş ve geniş kapsamlı etkinliklerle desteklenmiştir. Toplanan 5.000£'i aşkın yardım²⁰⁸,

²⁰³ *Handbook*.

²⁰⁴ *Kent Messenger*, 27 February/Şubat 1897, s. 6, 13 March/Mart 1897, s. 6, 27 March/Mart 1897, s. 6; *Northfleet and Swanscombe Standard*, 18 June/Haziran 1898, s. 5, 25 June/Haziran 1898, s. 4.

²⁰⁵ *Thanet Advertiser*, 4 June/Haziran 1898, s. 3.

²⁰⁶ *Handbook*.

²⁰⁷ *Manchester Courier*, 23 August/Ağustos 1895, s. 5; *Irish News and Belfast Morning News*, 24 September/Eylül 1895, s. 5. Manchester'daki Ermeniler de Ermenofil grupların faaliyetlerinde aktif bir şekilde katılım göstermişlerdi. Bazı örnekler için bk. TNA., FO 424/181, No.261, Lord Manchester Belediye Başkanı'ndan Earl of Kimberley'e, 20 Mart 1895, s. 213-214; TNA., FO 424/181, No.261/1, Memorial, s. 214; *Aberdeen Journal and General Advertiser for the North of Scotland*, 7 August/Ağustos 1895, s. 5; *The Freeman's Journal*, 7 August/Ağustos 1895, s. 5.

²⁰⁸ *Handbook*.

Westminster Dükü Fonu ve Kadınlar Ermeni Yardım Fonu aracılığıyla Ermeni halkına ulaştırılmıştır²⁰⁹. Kasım 1896'da fon faaliyetlerini sona erdirmiş olsa da²¹⁰, Manchester Belediyesi Ermeniler için toplantılar ve yardım kampanyaları düzenlemeye devam etmiştir²¹¹.

Manchester Ermeni Yardım Topluluğu, Belediye Başkanı Fonu ile bağlantılı olup daha az resmî bir çerçevede faaliyet göstermiştir. Topluluğun sekreterliğini Alfred Simpson yürütürken topluluğun ana destekçisi F.W. Crossley olmuştur. Ancak yardım çalışmaları devam ederken Crossley'in vefat etmesi önemli bir kayıp olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, "Bu davadaki yorulmak bilmez çabaları ve halkın bu meseleye kayıtsız kalması sonucunda yaşadığı hayal kırıklığı, hayatını önemli ölçüde kısaltmıştır" ifadeleri kullanılmıştır. Canon Hicks ve diğer çalışma arkadaşları, çeşitli çevrelerde yardım çağrılarını yaparak 7.000£'i aşkın bağış toplamıştır²¹². Toplanan yardımlar, büyük ölçüde Anadolu'daki Amerikan misyonerleri aracılığıyla dağıtılmak üzere İstanbul'daki Peet, Henry Somerset ve Dr. Rendel Harris tarafından kontrol edilen fonlara aktarılmıştır²¹³. Bir kısmı ise Westminster Dükü Fonu aracılığıyla gönderilmiştir. Topluluk, Stonehaven gibi kentlerde halk toplantıları düzenleyerek²¹⁴ ve düzenli aralıklarla bir araya gelerek yardım faaliyetlerini sürdürmüştür²¹⁵.

Manchester ve Salford Kadınlar Ermeni Yardım Fonu, iki genç kadının girişimiyle Ermenilere yardım etmek amacıyla kurulmuştur²¹⁶. Fonun hazinedarlığını Lady Manchester Belediye Başkanı Mary Roberts üstlenmiştir²¹⁷. Organizasyon kapsamında, 34 bölge için bir başkan atanmış ve kadınlardan oluşan bağış toplayıcı ekipler görevlendirilmiştir. Manchester, Salford ve çevresindeki evler ziyaret edilerek bağış toplanmış²¹⁸, ayrıca Manchester Belediye Başkanı'nın himayesinde bir konser düzenlenmiştir. Konserde Kraliyet Manchester Müzik Koleji ile bağlantılı seçkin

209 *Manchester Evening News*, 28 December/Aralık 1895, s. 2.

210 *Handbook*.

211 *Manchester Evening News*, 12 February/Şubat 1897, s. 3.

212 *Handbook*.

213 *Handbook*.

214 *Aberdeen Press and Journal*, 19 September/Eylül 1896, s. 5; *Montrose Standard*, 25 September/Eylül 1896, s. 6.

215 *Huddersfield Daily Examiner*, 4 November/Kasım 1896, s. 2.

216 *Handbook*.

217 *Manchester Courier*, 22 December/Aralık 1896, s. 8.

218 *Handbook*.

sanatçılar sahne almıştır²¹⁹. Bu etkinlikler sonucunda 2.000£'i aşkın yardım toplanmış²²⁰, bağışların büyük bir kısmı Henry Somerset'e²²¹, bir kısmı ise Argyll Dükü ve Westminster Dükü'nün başkanlığını yaptığı Londra'daki merkez fona gönderilmiştir²²². Fon, Kasım 1896'da başladığı faaliyetlerini 5 Mayıs 1897'de sonlandırmıştır²²³.

Manchester ve Bowdon'da açılan "Ermenistan Dostları" şubeleri, yıllık 50 yetimin bakımını üstlenmişler ve Vilâyat-ı Şarkiye'deki ismi belirtilmeyen büyük bir yetimhaneye mali destek sağlamışlardır. Manchester'da faaliyet gösteren bu dört topluluk, toplamda 15.500£ yardım toplamıştır²²⁴. Bu yardım faaliyetleri, Londra ve Cambridge'deki cemiyetlerle koordineli bir şekilde yürütülmüş ve İngiltere genelinde giderek genişleyen bir yardım ağı oluşturmuştur. Bu çabalar yalnızca Londra ve Manchester ile sınırlı kalmamış İskoçya'daki girişimlerle daha geniş bir alana yayılmıştır.

4. İskoçya Merkezli İngiliz Cemiyeti: İskoç Ermeni Cemiyeti

İskoç Ermeni Cemiyeti, 1895 yılı ekim ayında²²⁵, Sason İsyanı'nın tanıkları Bedros, Vartan²²⁶ ve Dr. Aslan'ın İskoçya genelinde düzenlediği bir dizi halk toplantısının yarattığı yankılar sonucunda²²⁷, Argyll Dükü'nün başkanlığında kurulmuştur²²⁸. Cemiyetin şubeleri, Edinburgh²²⁹, Dundee²³⁰ ve Glasgow gibi farklı şehirlerdeki temsilcilikler ile yerel organizasyonlardan oluşmaktaydı. Kuruluş amacı, Anadolu'da yaşanan olaylar hakkında kamuoyunu bilgilendirmek, mağdurlara yardım ulaştırmak ve İngiliz Hükûmeti'ni uluslararası sorumluluklarını yerine

219 *Gentlewoman*, 2 January/Ocak 1897, s. 24.

220 *Handbook*.

221 *Manchester Courier*, 22 December/Aralık 1896, s. 8; *The Woman's Signal*, 24 December/Aralık 1896, s. 407; *Methodist Times*, 24 December/Aralık 1896, s. 893; *Huntly Express*, 26 December/Aralık 1896, s. 7.

222 *Manchester Courier*, 22 December/Aralık 1896, s. 8.

223 *Handbook*.

224 *Handbook*.

225 *Dundee Courier*, 18 October/Ekim 1895, s. 2.

226 *The Morning Post*, 13 April/Nisan 1895, s. 5. Mültecilerin gerçek adları; Khamo Movsesian ve Ovig Vartanian'dır. Ancak basında ve toplantılarda gerçek isimleri gizli tutulmuştur. Bk. Demir Görür, *age.*, s. 195-196.

227 *Handbook*.

228 TNA., FO 78/4693, 12 Aralık 1895, s. 236.

229 *The Scotsman*, 22 February/Şubat 1896, s. 1; *Dundee Advertiser*, 13 July/Temmuz 1897, s. 1.

230 *Dundee Advertiser*, 1 March/Mart 1897, s. 1.

getirmesi için harekete geçirmeye yönelik baskı oluşturmakta²³¹. Bu doğrultuda cemiyetin temel hedefleri şu şekilde belirlenmiştir:

- Vilâyât-ı Şarkıye'deki mevcut durum hakkında İskoçya genelinde farkındalık yaratmak ve Osmanlı yönetimi altında zor koşullar içinde yaşayan halka yönelik ulusal sempati uyandırmak,
- Mağdur olan topluluklara insani yardım sağlamak,
- Türkiye'nin uluslararası yükümlülüklerine karşı takındığı tavrı eleştirmek ve İngiliz Hükûmeti'ni, zulme uğrayan Ermenilerin maruz kaldığı haksızlıkları ivedilikle düzeltme sorumluluğunu üstlenmeye teşvik etmek²³².

Cemiyet, bu hedefleri gerçekleştirmek amacıyla İskoçya genelinde Ermeniler lehine yardım kampanyaları²³³ ve sergiler düzenlemiştir²³⁴, projeksiyon makineleri ile desteklenen toplantılar organize etmiştir. Ayrıca çeşitli önemli konferanslara bildiriler sunarak Ermenilerin durumu hakkında tartışmalar yapılmasını sağlamıştır. Özellikle üç büyük Presbiteryen Kilisesi'nin cemaat başkanlarına ve İskoç Episkopal Kilisesi'nin başpiskopos ve piskoposlarına başvurarak rahiplerin Ermeni Yardım Fonu'na katkıda bulunmaları için cemaatlerine çağrı yapmalarını istemiştir. Bu çağrılar önemli ölçüde karşılık bulmuş ve Temmuz 1898'e kadar komitelerden gelen yardımlar da dâhil olmak üzere 20.000£'e yakın bağış toplanmıştır. Elde edilen miktarın büyük bir kısmı İstanbul'daki Yardım Komitesi'ne aktarılmıştır²³⁵.

İskoçya, Ermeni Meselesi konusunda toplumsal farkındalığın yüksek olduğu bölgelerden biri olarak öne çıkmaktaydı. Cemiyetler, insani yardımlar organize etmekle birlikte aynı zamanda siyasi baskı grupları oluşturarak İngiliz Hükûmeti'ni Ermeniler lehine harekete geçirmeye çalışmıştır. İskoçya'da yürütülen yardım faaliyetleri, İrlanda'ya da taşınarak daha geniş etki alanı oluşturulmuştur.

5. İrlanda Merkezli İngiliz Toplulukları

İrlanda, İngiltere merkezli Anadolu Ermenilerine yönelik yardım faaliyetlerine önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, İrlanda Ermeni Yardım Fonu ve

²³¹ *Handbook*.

²³² *Dundee Courier*, 14 February/Şubat 1896, s. 6.

²³³ *Glasgow Evening Post*, 18 December/Aralık 1895, s. 3; *The Edinburgh Evening News*, 15 February/Şubat 1896, s. 3.

²³⁴ *The Edinburgh Evening News*, 1 June/Haziran 1897, s. 2; *Gentlewoman*, 20 November/Kasım 1897, s. 709.

²³⁵ *Handbook*. İskoç Ermeni Cemiyeti'nin gelir-gider cetveli için bk. Ek 5.

Ermenistan Dostları Dublin Kadınlar Yardım Cemiyeti, bölgedeki en etkili yardım kuruluşları arasında yer almıştır.

İrlanda Ermeni Yardım Fonu, 23 Ekim 1895'te Dublin'de düzenlenen halka açık bir toplantının ardından kurulmuştur²³⁶. Fonun amacı, İrlanda gibi uzak ve ıssız bölgelerde yardım toplayarak acı çeken Ermenilere destek sağlamak olarak belirtilmiştir²³⁷. Fonun başkanlığını Dublin Lord Piskoposu üstlenirken sekreterliğini Richard Martin, Paul Askin, Rahip David Mullan²³⁸ ve B. R. Townly Balfour yürütmüştür²³⁹. Ayrıca, fonun mali işlerinden, John R. Fowler sorumlu olmuştur²⁴⁰.

Kuruluşundan itibaren fon, etkin yardım toplama ve dağıtma stratejileri geliştirerek şeffaflık ve verimlilik prensiplerine bağlı kalmıştır²⁴¹. İrlanda'daki mezhep liderlerinden, cemaatlerine Ermeni Meselesi'ni anlatmaları istenmiş²⁴² ve geniş bir kitlenin ilgisi Vilâyât-ı Şarkiye'deki Ermenilerin ihtiyaçlarına yönlendirilmiştir²⁴³. Toplanan bağışların hakkaniyetle dağıtılacağına dair güvence verilerek²⁴⁴ İrlanda'nın farklı bölgelerinden ve mezheplerden destek sağlanmış²⁴⁵. İcra komitesi düzenli toplantılar yaparak yardım faaliyetlerini sürdürmüş²⁴⁶ ve toplanan meblağın bölgesel ihtiyaçlara uygun olarak dağıtılmasını sağlamıştır²⁴⁷. Bu toplantılarda, Vilâyât-ı Şarkiye'deki mevcut durum ve toplanan bağış miktarlarıyla ilgili güncel bilgiler paylaşılmıştır²⁴⁸. Kuruluş yılında 1600£'i aşkın bağış toplanırken 1897 ve 1898 yıllarında bu miktar yaklaşık 300£ olarak kaydedilmiştir²⁴⁹.

236 *Handbook*.

237 *Belfast News Letter*, 9 December/Aralık 1895, s. 6.

238 *Handbook*.

239 *Dublin Evening Mail*, 22 September/Eylül 1896, s. 4.

240 *Cork Constitution*, 15 September/Eylül 1896, s. 3.

241 *Dublin Evening Mail*, 30 October/Ekim 1895, s. 4.

242 *Belfast News Letter*, 9 December/Aralık 1895, s. 6.

243 *The Freeman's Journal*, 29 January/Ocak 1896, s. 6.

244 *The Times*, 19 November/Kasım 1895; *London Evening Standard*, 19 November/Kasım 1895, s. 3, *The Globe*, 19 November/Kasım 1895, s. 6.

245 *Handbook*.

246 *Cork Constitution*, 23 December/Aralık 1895, s. 7.

247 *The Witness*, 31 January/Ocak 1896, s. 5.

248 *The Irish Times*, 10 February/Şubat 1897, s. 5.

249 *Handbook*.

Ermenistan Dostları Dublin Kadınlar Yardım Cemiyeti ise Anadolu'dan gelen ve ismi belirtilmeyen bir Ermeni kadının düzenlediği toplantının ardından²⁵⁰ Lady Lee Anderson tarafından kurulmuştur. Cemiyet, topladığı yardımları doğrudan²⁵¹ Antep'teki yetimhanede barınan 71 çocuğun bakımına tahsis etmiş, ayrıca Adapazarı, Diyarbakır ve Harput'taki diğer yetim çocuklara da destek sağlamıştır.²⁵²

İrlanda, bu tür organizasyonlara ev sahipliği yaparak İngiltere genelindeki yardım faaliyetlerini tamamlayıcı bir işlev üstlenmiştir. Özellikle Galler'de yürütülen yardım girişimleri, yardım ağının kapsamını genişletmekte önemli rol oynamış ve sürece katkı sağlamıştır. Bu organizasyonlar, İngiltere ve İrlanda'daki insani yardım çalışmalarının etkinliğini artırarak Ermenilere yönelik uluslararası yardım hareketinin önemli bir parçası hâline gelmiştir.

6. Galler Merkezli İngiliz Toplulukları

Galler, Anadolu Ermenilerine yönelik yardımlarda faal olan bölgelerden biri olarak dikkati çekmektedir. Belediye başkanı fonlarının kapsamı dışında kalan Galler'de²⁵³, Ermeni yardım hareketinin başlatılması fikri ortaya atılmış²⁵⁴ ve bu doğrultuda Mart 1896'da Galler Ermeni Yardım Fonu kurulmuştur²⁵⁵. Fonun başkanlığını Bangor Lord Piskoposu üstlenirken²⁵⁶ sekreterliği Kuzey Galler Üniversitesi'nden Profesör E. V. Arnold²⁵⁷ ve ismi belirtilmeyen diğer bazı kişiler yürütmüştür.²⁵⁸ Fon, Westminster Dükü Fonu ve Kadınlar Ermeni Yardım Fonu'nun Galler'deki şubesi olarak faaliyet göstermiştir²⁵⁹. Evden eve yardım toplamının yanı sıra Galler'in önde gelen isimlerinin katkılarıyla önemli bağışlar elde edilmiş²⁶⁰ ve çeşitli toplantılar düzenlenerek yardımların artırılması hedeflenmiştir²⁶¹.

250 *Handbook*.

251 *The Friend of Armenia*, No.108, Vol. III, 1928.

252 *Handbook*.

253 *South Wales Daily News*, 25 March/Mart 1896, s. 4; *The Cardiff Times*, 28 March/Mart 1896, s. 6.

254 *Flintshire County Herald*, 27 March/Mart 1896, s. 4; *Cheshire Observer*, 28 March/Mart 1896, s. 2.

255 *The Liverpool Mercury*, 28 March/Mart 1896, s. 6. Fon, "Galli Ermeni Yardım Fonu" adını da kullanmıştır. Bk. *Cardiff Times*, 28 March/Mart 1896, s. 6; *North Wales Times*, 4 April/Nisan 1896, s. 7.

256 *Handbook*.

257 *Cardiff Times*, 28 March/Mart 1896, s. 6.

258 *Handbook*.

259 *The Liverpool Mercury*, 28 March/Mart 1896, s. 6.

260 *South Wales Daily News*, 30 March/Mart 1896, s. 4; *The Cardiff Times*, 4 April/Mart 1896, s. 1.

261 *North Wales Times*, 4 April/Nisan 1896, s. 7.

Galler Ermeni Yardım Fonu'nun düzenlediği toplantılarda, Ermenilerle ortak noktalar vurgulanmış, Ermenilerin de Galler halkı gibi tek bir dile ve kültüre sahip olduğu, dillerine ve edebiyatlarına bağlı kaldıkları belirtilmiştir²⁶². Bu benzerlikler üzerinden bir bağ kurularak dayanışma duygusu oluşturulmaya çalışılmıştır. Fona, Menai Bridge, Bethesda, Llandudno, Portmadog, Pwllheli, Wrexham, Rhyl, Bala, Dolgellau, Bangor, Newport ve Cardiff gibi bölgelerden bağış yapılmış, toplanan yardım miktarı 2.500£'i aşmıştır. Bağışların büyük bir kısmı Westminster Dükü Fonu'na, geri kalanı Kadınlar Ermeni Yardım Fonu'na, Ermenistan Dostları'na ve diğer cemiyetlere gönderilmiştir. Ayrıca 1897 yılının baharında, Kuzey Galler'de "Ermenistan Dostları"nın çeşitli şubeleri kurulmuş, Bangor'daki şube Malatya'daki 20 yetime destek sağlamıştır²⁶³.

Güney Galler Ermeni Yardım Fonu ise Nisan 1897'de kurulmuş²⁶⁴ ve sekreterliğini Fred G. Edwards üstlenmiştir²⁶⁵. Pontypridd'de düzenlenen halka açık toplantıda 12£ toplanmış ve bu, fonun elde ettiği tek gelir olmuştur²⁶⁶. Güney Galler'de bu fon dışında, Ermeni mülteciler de Neath, Swansea, Bridgend ve Cardiff gibi şehirleri gezerek farkındalık yaratmak amacıyla toplantılar düzenlemişlerdir²⁶⁷.

Cardiff Ermeni Yardım Fonu, 1896 yılında²⁶⁸ Ermeni Yardım Fonu'nun bir şubesi olarak kurulmuş²⁶⁹ ve fonun başkanlığını Canon J. Thompson²⁷⁰, mali işlerle ilgili sorumluluğunu ise Prof. R.S. Conway üstlenmiştir²⁷¹. Fon, bağış toplamak amacıyla çoğunluğu kadınlardan oluşan yaklaşık 30 kişilik bir ekip görevlendirmiştir. Şapeller ve kiliseler fon adına bağış toplarken Penarth Wesleyan Kilisesi, komitenin çağrısına özel bir bağışla katkıda bulunmuştur. Toplanan bağışların bir kısmı Metodist Times tarafından düzenlenen fona, diğer bir kısmı ise Westminster Dükü Fonu'na gönderilmiştir²⁷².

262 *North Wales Times*, 4 April/Nisan 1896, s. 7.

263 *Handbook*.

264 *Handbook*.

265 *The Cardiff Times*, 26 September/Eylül 1896, s. 6.

266 *Handbook*.

267 *South Wales Echo*, 22 February/Şubat 1897, s. 1.

268 *Handbook*.

269 *Bağçeci, age.*, s. 337.

270 *South Wales Daily News*, 16 May/Mayıs 1896, s. 3.

271 *Handbook*.

272 *South Wales Daily News*, 13 June/Haziran 1896, s. 4.

Cardiff Ermeni Yardım Fonu'nun dışında kentte Cardiff Belediye Başkanı Fonu²⁷³ ve Ermenistan Dostları'nın Cardiff Şubesi de faaliyet göstermiştir²⁷⁴. Cardiff Şubesi, 13 yetimin bakımını üstlenirken Llandaff ve Penarth müttefik şubeleri 14 yetime destek vermiştir. 1898 yılına kadar Cardiff ve Penarth'ta toplanan yardımlar Westminster Dükü Fonu'na aktarılmıştır²⁷⁵. Galler bölgesinde yürütülen bu yardım faaliyetleri, İngiltere genelindeki insani yardım çabalarını tamamlayıcı nitelikte olmuş ve Ermenilere yönelik uluslararası yardım hareketinin önemli bir ayağı hâline gelmiştir.

Sonuç

İngiliz yardım cemiyetlerinin Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni tebaaya yönelik faaliyetleri, sadece insani yardım boyutunda kalmamış dönemin politik ve sosyal dinamikleriyle iç içe geçmiştir. Yardım cemiyetlerin temel amacı her ne kadar yardıma muhtaç Ermenilere destek sağlamak olsa da bu süreçte amaçların icrasında önemli farklar gözlemlenmiştir. Bazı cemiyetler, uluslararası alanda Ermeni Meselesi'ni daha görünür kılmak amacıyla siyasi lobcilik faaliyetlerine öncelik verirken diğerleri daha yerel düzeyde ihtiyaçları karşılamaya yönelik stratejiler geliştirmiştir. Bu farklılıklar, cemiyetlerin yapısal özellikleri ve destekleyici grupların etkisiyle şekillenmiş, her bir cemiyet misyonu doğrultusunda farklı faaliyetler yürütmüştür.

Cemiyetlerin başlangıç aşamasında temel ihtiyaçların karşılanması üzerine yoğunlaşan faaliyetleri, zamanla daha kapsamlı bir kalkınma perspektifine evrilmiş, yardımlar sanayi projelerine yönlendirilmiştir. Dokumacılık, demircilik, ipekcilik, marangozluk gibi çeşitli alanlarda başlatılan girişimler, Ermenilerin ekonomik istikrarına katkı sağlamayı hedeflemiş ve halkın sürdürülebilir bir ekonomik yapıya kavuşmasına katkı sunmuştur. Ancak bu insani ve ekonomik nitelikli girişimlerin arka planında, insani yardımı aşan ve siyasi amaçları önceleyen bir yönelim belirginleşmiştir.

Cemiyetlerin siyasi nitelik kazanan faaliyetleri insani yardım kisvesi altında Osmanlı Devleti aleyhine uluslararası kamuoyu oluşturmanın bir aracına dönüşmüştür. Yardım faaliyetleri, insani desteğin ötesine geçerek Osmanlı Devleti aleyhine uluslararası kamuoyu oluşturma amacı taşımıştır. Bu bağlamda, cemiyetler sadece

273 *The Cardiff Times*, 25 February/Şubat 1896, s. 7; *South Wales Daily News*, 25 February/Şubat 1896, s. 3.

274 *South Wales Echo*, 6 August/Ağustos 1898, s. 4.

275 *South Wales Daily News*, 16 May/Mayıs 1896, s. 3.

Ermenilere yardım etmekle kalmamış aynı zamanda Ermeni Meselesi'nin diplomatik alanda derinleşmesine ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki baskısını artırmasına hizmet etmiştir. İngiliz kamuoyunda Ermeni Meselesi'ne yönelik oluşturulan farkındalık, İngiliz dış politikasının şekillenmesinde de etkili olmuştur.

Sonuç olarak, İngiliz yardım cemiyetlerinin faaliyetleri hem yerel hem de uluslararası düzeyde diplomatik ve kamuoyu düzleminde kayda değer etkiler yaratmıştır. Bu faaliyetler, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde diplomatik gerilimlerin artmasına yol açmış ve Ermeni Meselesi'nin dünya kamuoyunda daha görünür hâle gelmesine zemin hazırlamıştır.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the works referred are mentioned in the bibliography.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 617/17, Lef 5, 752/17, Lef 2, 752/17, Lef 8.

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Müteferrik (DH. TMIK.M), 4/38, 4/74.

Yıldız Perakende Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı (Y.PRK.EŞA), 24/12.

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS), 2858/13, 2889/82, 2889/89.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzât (Y.A.HUS), 391/5.

İngiliz Millî Arşivi/The National Archives (TNA)

Foreign Office (FO)

FO 78/4693

FO 78/4792

FO 78/4793

FO 78/4794

FO 78/4982

FO 78/4983

FO 195/2059

FO 424/206

FO 424/181

FO 424/182

FO 424/183

FO 424/186

FO 424/187

FO 424/189

FO 424/192

FO 424/198

FO 881/6695

FO 881/7294

FO 881/7307

Women's Library Archives

GB 106 9/24

Resmî Yayınlar

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, haz. Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu, C XXX (1 Haziran 1895-8 Temmuz 1895), İstanbul 1991.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, haz. Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu, C XXXII (9 Temmuz 1895-15 Ağustos 1895), İstanbul 1991.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, haz. Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu, C XXXV (10 Ekim 1895-25 Ekim 1895), İstanbul 1992.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), C IV, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No. 76, Ankara 2005.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1897, Compiled by Edward Hertslet, K.C.B., Seventieth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1898, Compiled by Edward Hertslet, K.C.B., Seventy-first Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1899, Compiled by Edward Hertslet, K.C.B., Seventy-second Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1900, Compiled by Edward Hertslet, K.C.B., Seventy-third Publication, London.

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (1863), Printed By Harrison and Sons, London 1863.

Süreli Yayınlar

Aberdeen Journal and General Advertiser for the North of Scotland

Aberdeen Press and Journal

Barmouth & County Advertiser

Bath Chronicle and Weekly Gazette

Belfast News-Letter

Boston Guardian

Cambridge Independent Press

Cheshire Observer
Colonies and India
Common Cause
Cork Constitution
Daily Gazette for Middlesbrough
Daily News
Daily Telegraph&Courier
Dublin Evening Mail
Dundee Advertiser
Dundee Courier
Dundee Evening Telegraph
Eastern Daily Press
English Lakes Visitor
Evening Mail
Flintshire County Herald
Flintshire Observer
Gentlewoman
Glasgow Evening Post
Glasgow Herald
Gloucester Citizen
Gravesend Reporter, North Kent and South Essex Advertiser
Hampstead&Highgate Express
Hants and Sussex News
Hastings and St Leonards Observer
Huntly Express
Ipswich Journal
Irish News and Belfast Morning News
Kent Messenger
Leicester Chronicle
Lincolnshire Echo

Liverpool Echo
Llanelly Mercury
London Evening Standard
Manchester Courier
Manchester Evening News
Melton Mowbray Times and Vale of Belvoir Gazette
Methodist Times
Montrose Standard
Morning Leader
North Cumberland Reformer
North Wales Times
North Wales Weekly News
Northampton Mercury
Northern Guardian
Northfleet and Swanscombe Standard
Perthshire Advertiser
Pontypool Free Press
Review of Reviews
Rhyl Journal
Rhyl Record and Advertiser
Sheffield and Rotherham Independent
Sidmouth Observer
South Wales Daily News
South Wales Echo
Thanet Advertiser
The Cardiff Times
The Drogheda Conservative
The Echo
The Edinburgh Evening News
The Freeman's Journal

The Friend of Armenia

The Globe

The Graphic

The Guardian

The Halesworth Times and East Suffolk Advertiser

The Illustrated London News

The Irish Times

The Leeds Mercury

The Liverpool Mercury

The Long Eaton Advertiser

The Morning Post

The Northern Whig

The Scotsman

The Star

The Times

The Western Daily Press

The Western Times

The Westminster Gazette

The Witness

The Woman's Signal

Weymouth Telegram

Wimbledon News

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aftandilian, Gregory, *Armenia, Vision of a Republic: the Independence Lobby in America 1918-1927*, Charles River Books, Boston 1981.

Bağçeci, Yahya, *İngiltere'de Ermeni Propagandası (1878-1898)*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2013.

Demir Görür, Emel, *Ermeni Meselesinin İcyüzü: İngiliz-Ermeni Cemiyeti*, Gazi Kitabevi, Ankara 2022.

Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, 7. baskı, Ankara 2012.

Handbook of the National Conference of British Societies Working for the Relief of Armenian Distress Meeting at Cardiff, September 22-24, 1898.

Harris, J. Rendel, Harris, Helen B., *Letters from the Scenes of the Recent Massacre in Armenia*, James Nisbet & Co., Limited, London 1897.

Howard, William Willard, *Horrors of Armenia: The Story of an Eye-Witness*, Armenian Relief Association, New York 1896.

İskefiyeli, Zeynep, “İngiltere’de Ermeni Propaganda Merkezi: İngiliz-Ermeni Cemiyeti”, *19-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri-Kaynaştırma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, C 1, Türk Ocakları İstanbul Şubesi, İstanbul 2015, s. 534-569.

Fitzpatrick, Kathleen, *Lady Henry Somerset*, Jonathan Cape, London 1923.

Karacakaya, Recep, “İngiltere’de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti’nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900)”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 11, Sonbahar 2003, s. 47-59.

Kirakossian, Arman J., *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, 2003.

Kouyoumdjian, Mesrob, G. *A Comprehensive Dictionary English-Armenian*, G. Doniguan&Fils, Beirut 1981.

The Metric System of Weights and Measures, by Hartford Steam Boiler Inspection and Insurance Company, Hartford, Conn 1898.

Mr. and Mrs. Patrick Geddes, Cyprus, and Its Power to Help the East, Reprinted (with Illustrations) from the Report of the International Conference on Armenian Aid (May, 1897).

Petros Ferhatean, Յուզակ հայագիտական հրատարակությունը յԵւրոպա 1896-1910/Ts’uts’ak hayagitakan hratarakut’eants’ yEwropa, 1896-1910, Vienna.

Shiman, Lilian Lewis, *Women and Leadership in Nineteenth-Century England*, St. Martin’s Press, New York 1992.

Stevenson, Francis Seymour, M. P., *The Case for the Armenians with an Introduction*, Published by Harrison and Sons, London 1893.

The Magic Lantern: Its Construction and Use, by Fellow of the Chemical Society, Second Edition, Great Britain 1890.

Web Kaynaklar

<https://white-ribbon.org.uk/our-history/>, son erişim tarihi: 10.08.2024.

<https://www.armenophile.com/img-detail/161/armenophile->, son erişim tarihi: 14.10.2024.

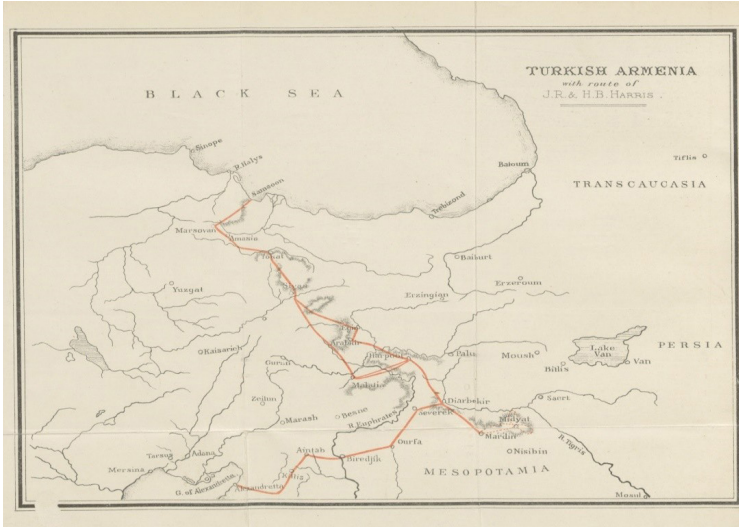
Ek 2: Herbert M. Allen'in, Eylül 1898'de Kadınlar Ermeni Yardım Fonu'na gönderdiği mektup (*The Northern Whig*, 24 September/Eylül 1898, s. 7).

Hareketten sorumlu Başkan ve destekçilere, Kadınlar Ermeni Yardım Fonu Yürütme Komitesine

Sevgili Arkadaşlar,

—Van'dan yeni geldiğim için, zaten aşına olduğunuz yerle ilgili size faydalı olacağını düşündüğüm ve daha da önemlisi, bilmeniz gereken belirli bazı gerçekleri ifade etme ayrıcalığını istirham ediyorum... Van Endüstri Bürosu'nu siz kurdunuz ve bu korkunç üç yıl boyunca sizin çabalarınızla İngiliz kamuoyunun katkılarıyla birçok, birçok can kurtarıldı. Ve şimdi şüphesiz ki, ... Ermenilerden ve özellikle de dul kadınlardan ve yetimlerden yardımımızı ve desteğimizi çekme zamanı geldi mi? sorusu sorulmaktadır. Son zamanlarda sıklıkla bu soruyla karşılaştım. İnsanlar toparlanmaya başladılar mı soruları soruluyor ve ben de, evet, bir dereceye kadar, ama tabii ki sadece toparlanacak bir şeyleri olanlar, örneğin, tarla, dükkân, kiraya verilecek bir evleri olanlar, bunlar dışında kalanlar? Fakir dul kadınlar için durum çok farklıdır. Umutları ve tek umutları sizlersiniz. ... Onların mucizeyle iyileşmeleri beklenemez, mucize onlara kaybettiklerini geri getiremez. ... Onları sevenler ve koruyanlar, ne yazık ki, sonsuza dek gittiler. Katliamın birçok izi silinebilir, ancak dul kadınlar ve yetimler bakılmadığı sürece sonuna kadar acı çekerler. Korkum, bu fakirlerin Van bölgesinin unutulup kaderlerine terk edilecekleri ve bundan daha çok sizin gibi insanların bundan pişman olacağıdır... Büro şimdi, daha önce olduğundan daha fazla, çok güçlü desteğinize ihtiyaç duyuyor. Diğer yardımlar geri çekilmekte ve diğer yardım biçimleri sona ermektedir. Bu nedenle, büro ve yetimhaneyi daha da güçlü bir zemine yerleştirmek için daha fazla yardıma ihtiyaç var. En iyi pratik sonuçların, hediyelerinizi azalmak yerine arttığında ortaya çıkacağını söylemeliyim. Dr. Raynold şu anda yalnızdır ve onun yüküne yük eklenmemeli, öncelikle onu hafifletmenin bir yolu bulunmalıdır ve duyduğuma göre bu yönde adımlar atılmaktadır...

Ek 3: Harrislerin yolculuk rotası (Harris, *age.*).



Ek 4: Rendel Harris'in 29 Haziran 1913 tarihinde Eğin'den yazdığı mektup
(*Cambridge Independent Press*, 31 July/ Temmuz 1903, s. 3).

İlk önce yetimhaneleri gözden geçirdim. Bu yedi yıl boyunca elimizden 77 kız ve 82 erkek çocuk geçti, bazıları çeşitli nedenlerle yetimhanede kısa süreliğine kalmıştı. Bu sayı şimdi, birkaç kızın evlenmesi ve çocukların meslek sahibi olmasıyla azaldı, şu anda sadece 31 erkek ve 37 kız var ve bunların ikisi (bir erkek ve bir kız) Amerika'daki bir hayırsever tarafından desteklenmektedir. İşin azaldığını görüyorsunuz... İki yetimhanemizin yanı sıra Gregoryan Kilisesi'nin bir erkek yetimhanesi var, burada 65 erkek çocuğa bakmışlar ancak bu sayı şimdi yarı yarıya azalmış durumda ve maddi sıkıntı içindedir... Kızlarımız, halı ve kilim dokumada güzel işler yapıyor. Bunlardan bazı örnekler getirmeyi umuyorum. 8 kızın aynı anda çalışabildiği büyük halı tezgahları var ve onları düğümleri işler ve fazla yünü kırarken görmek oldukça hoş bir manzara... Kendi fabrikamız, boyama atölyemiz ve iplik eğirme ve iplik yapma makinelerimiz var... Şüphesiz bir zamanlar zengin bir şehrin yoksulluğuyla başa çıkmada başlıca zorluklardan biri fakir dul kadınların sayısıdır. Planımız, mümkün olduğunca her dul kadına yarı toplumsal bir sistemde ev sağlamak, her bir dul kadına ve ailesine bir konut ve çalışacakları bir tezgah vermektir. Bir evde çok sayıda dul kadın var, bu evi 140£'e aldık ve daha fazlasını harcadık. Bu en büyük evimiz. Daha küçük olanları inşa etmek ve kiralandık; böylece genel olarak 40'tan fazla aileye yer sağladık...

Ek 5: İskoç Ermeni Cemiyeti'nin gelir-gider cetveli (*Dundee Advertiser*, 13 July/ Temmuz 1897, s. 1).

SCOTTISH ARMENIAN ASSOCIATION.	
DUKE OF ARGYLL, President.	
EDINBURGH BRANCH.	
SIR JOHN COWAN of Braidhall, Bart., President.	
JOHN MACPHERSON, Esq., Vice-President.	
J. P. WATSON, W.S., Hon. Secretary.	
ABSTRACT OF THE ACCOUNTS OF D. & F. MARSHALL, C.A., Honorary Treasurers of the Scottish Armenian Association (Edinburgh Branch). From 1st September 1895 to 5th June 1897.	
INCOME.	
I. Individual Contributions, ..	£136 15 8
II. Church Collections—	
1. Free Church, ..	2296 10 1
2. U.P. Church, ..	800 11 5
3. "U.P. Church Magazine," ..	21 3 1
4. Established Church, ..	321 1 5
5. Episcopal, ..	229 17 0 5
6. Other Denominations, ..	167 15 3
III. Dundee Branch of the Association, ..	4,011 5 5
IV. Inverness "Do," ..	135 2 5
V. Women's Auxiliary, ..	182 8 10
VI. "Herald" and "Glasgow Times" Newspapers, ..	292 16 10
VII. Collected at Public Meetings, Concerts, &c., ..	359 15 10
VIII. Donations—	
1. Young Men's and Young Women's Christian Associations, ..	£50 4 0
2. Kilmilly, ..	40 10 2
3. North Berwick, ..	40 15 0
4. Kilmorye (in H.), of which £75 5s 7d included under Head I. and II., ..	18 15 6
5. Blairgowrie, ..	47 14 3
6. Farnes, ..	46 15 3
7. Nairn, ..	25 5 1
8. Bridge of Allan, ..	22 8 4
9. Strirling, ..	16 4 4
10. Orkney, ..	132 1 7
11. Coupar, ..	82 5 4
12. Fifehead, ..	10 1 0
13. Parish of Dornoch, Orkney, ..	2 11 0
14. Parish of Balfour, Fife, ..	5 11 4
15. Auchinclosser Diocese, ..	15 13 4
16. Special Contributions—	
a. Public Expense of Public Meeting, ..	25 19 2
b. ..	635 2 2
Total Income, ..	£11,586 19 5
EXPENDITURE.	
I. General Expenditure—	
1. Printing and Advertising, ..	£209 5 4
2. Expenses of Public Meetings, ..	28 10 6
3. Expenses of Delegates to Athlone and Constantinople, to distribute relief, ..	104 0 0
4. Expenses of Women's Auxiliary, ..	41 11 6
5. Miscellaneous Expenses, ..	37 2 4
6. Postage and Outlets Invoiced by J. P. Watson, W.S., Hon. Secretary, ..	25 18 5
7. Postage and Outlets Invoiced by D. & F. Marshall, C.A., Hon. Treasurers, ..	244 12 8
II. Sums Expended in Relief—	
1. Sums sent to Her Majesty's Ambassador in Constantinople, ..	£10,255 0 0
Note.—Of the £204 was on behalf of the Women's Auxiliary.	
2. Special Remittances on behalf of Women's Auxiliary—	
Secretary, ..	£11 2 2
Auxiliary—	
Foreritrans, ..	19 0 0
Lady Henry, ..	19 0 0
Souvenir, ..	30 2 2
3. Payments to Relief in Scotland, ..	139 10 7
4. Inverness Branch—	
Headline M.H. Moore, ..	10 12 0
Postage Secretary International Association of Friends of Armenia, ..	10 12 0
5. Sums expended by Miss Jean Hay in Athlone and Constantinople, ..	240 4 0
Note.—Miss Hay expended a further sum of £150	
6. Sums expended by her from the Committee in Constantinople, ..	10,750 14 8
III. Balance unexpended—	
In Bank, ..	£224 11 6
In hands of Hon. Treasurers, ..	15 11 2
Total Expenditure, ..	£11,586 19 5
Edinburgh, 25th June 1897.—Having audited the Accounts of the Honorary Treasurers of the Scottish Armenian Association (Edinburgh Branch) for the period from 1st September 1895 to 5th June 1897, we have to report the same to be correctly stated and sufficiently vouched, and that the results are accordingly recorded in the above Abstract.	
(Signed) RICHARD BROWN & CO., C.A.	
NOTE.—The above does not include the Sums raised by the Glasgow Branch of the Association.	

Ek 6: Ermeni Yardım Komitesi'nin 6 Nisan 1898-Ocak 1899 tarihli harcama beyannamesi (TNA., FO 195/2059, No.52/1, 19 Mart 1899, s. 47).

1898	£ T. ²⁷⁶
Temmuz - Kiğı	25.71
Ağustos - Bayburt	15.00
Nisan ve Mayıs - Pasinler	79.75
Mayıs - Hıms	31.62
Nisan ve Aralık - muhtaçlara yapılan çeşitli yardımlar	18.47
Haziran - Erzurum - manusa kumaş, iplik için	36.49
	207.04
İplik taşıma ücreti	66
	207.70
Harcamalar - Aralık 1895'ten Nisan 1898'e kadar	15,294.38
Ocak 1899'dan sonra yapılan takribi harcama miktarı	70.00
	15,572.08
18 Mart 1899'da eldeki takribi kredi	54.27
18 Mart 1899'a kadar alınan krediler	15,626.35

Ek 7: Kadınlar Ermeni Yardım Fonu, Ermenistan Dostları ve Ermeni Kurtarma Fonu dâhilinde aktif faaliyette bulunan Mary Hickson (*The Friend of Armenia*, No. 82, 1921).



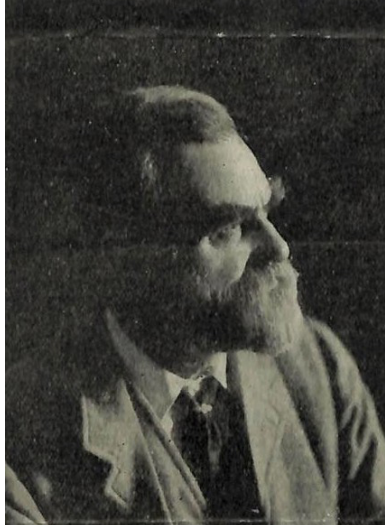
THE LATE MRS. MARY HICKSON.

276 Bu simge Türk Sterlini yani Türk Lirası için kullanılmıştır.

Ek 8: Kadınlar Ermeni Yardım Fonu'nun Van vilayeti sorumlusu Dr. Grace Kimball
(*Review of Reviews*, April/Nisan 1896).



Ek 9: Ermeni Dostları Yardım Fonu, Ermeni Kurtarma Fonu ve Ermenistan Dostları
dâhilinde etkin rol oynayan Edmund Wright Brooks (*The Friend of Armenia*, No.108, Vol.
III, 1928).



Ek 10: Ermenilere yardım faaliyetlerinde aktif rol alan Lady Henry Somerset (Kathleen Fitzpatrick, *Lady Henry Somerset*, Jonathan Cape, London 1923, s. 114).



